

N.B. ADIZOVA, N.B. ADIZOVA

ONA TILI O'QITISH METODIKASI

O'quv qo'llanma

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

N. B. ADIZOVA, N. B. ADIZOVA

ONA TILI O`QITISH METODIKASI

**Oliy o`quv yurtlarining 5111700-boshlang'ich ta'lim
yo'nalishi talabalari uchun o`quv qo'llanma**

**“Durdona” nashriyoti
Buxoro – 2021**

UO'K 37.016:811.512.133(075)

81.2O'zb

A 31

Adizova, N.B., Adizova, N.B.

Ona tili o'qitish metodikasi [Matn] : o'quv qo'llanma / N.B. Adizova, N.B.

Adizova .-Buxoro : "Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona, 2021.-112 b.

KBK 81.2O'zb

Ushbu o'quv qo'llanma 5111700–boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda ona tili o'qitish metodikasi fanining predmeti, maqsad va vazifalari, printsiplari, ta'lim metodlarining tasnifi, ona tili va o'qish fanlarini o'qitish jarayonida zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari o'z ifodasini topgan.

Mas'ul muharrir:

A. R. Hamroyev - pedagogika fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Sh.Sh. Olimov - pedagogika fanlari doktori, professor

M.M. Axmetjanov - pedagogika fanlari nomzodi, professor

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021-yil 20-oktyabr 441-sonli burug'i bilan nashrga tavsiya etilgan. Qayd etish raqami 441-018

ISBN 978-9943-7791-8-1

KIRISH

Mamlakatimizda ta'lim sohasida olib borilayotgan yangilanish, modernizatsiya jarayoni uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlari jumladan, oliy ta'limda ham zamon talablariga javob bera oladigan yetuk mutaxassislarni tayyorlash, ularda yangi bilim va ko'nikmalarini shakllantirishni, o'z ustida ishlash, zamonaviy texnologiya yutuqlaridan maqsadli foydalana olish mahoratini oshirishni taqozo etmoqda. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini hozirgi kun talablari asosida tayyorlashda "Ona tili o'qitish metodikasi" fani ham ustuvor vazifalarni bajarishda salmoqli o'rinni egallaydi. Zamonaviy ta'limda ta'lim muassasalaridagi o'qitish sifatini ta'minlashga qaratilgan tizimli islohotlar zamirida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy mahorati, ularning zamonaviy ta'lim va innovatsion texnologiyalar, ilg'or xorijiy tajribalarni o'zlashtirish borasidagi zamonaviy bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish dolzarb vazifalardan sanaladi. Mamlakatimizda pedagog kadrlarni tayyorlash jarayonini modernizatsiyalash, sohadagi zamonaviy rivojlanish tendentsiyalari, ilg'or xorijiy tajribalar va innovatsion yondashuvlar asosida ta'lim mazmuni va o'qitish sifatini takomillashtirish muhimligi sababli u davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan.

Bo'lajak pedagog mutaxassislarni zamon talablari asosida aqliy, axloqiy, intellektual, estetik va jismoniy jihatdan komil inson sifatida tarbiyalash "Ona tili o'qitish metodikasi" fanining ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur fan orqali bo'lajak mutaxassis o'qituvchilar ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, yosh avlodga yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarkib toptirishga doir ilmiy-nazariy, amaliy-metodik bilimlar, zarur ko'nikma va malakalar hajmini, o'qituvchi shaxsida namoyon bo'lishi lozim bo'lgan umumkasbiy va shaxsiy fazilatlarni muvaffaqiyatli egallashlari kerak.

O'quv qo'llanmada ona tili o'qitish metodikasining umumiy asoslari, darslarda integratsion yondashuv, mashg'ulotlar jarayonida xorijiy ta'lim tizimida foydalanish, shuningdek boshlang'ich sinf ona tili va o'qitish darslarida axbarot texnologiyalari hamda ta'lim jarayonida innovatsiyalar va interfaol usullardan foydalanishning yo'l va usullari ko'rsatib berilgan.

8-MODUL. NUTQ O‘STIRISH METODIKASI

1-MAVZU: KICHIK YOSHDAGI O‘QUVCHILAR NUTQINI O‘STIRISH YO‘LLARI VA VAZIFALARI

Tayanch soʻzlar: *nutq, gap, gap ustida ishlash, gap boʻlaklari, sintaksis, soʻz birikmasi, morfologiya, gapning bosh boʻlaklari, ichki nutq, tashqi nutq, ogʻzaki nutq, yozma nutq, nutq organlari, til maʼnolari, tilga sezgirlik, nutqning ifodaliligi,*

1.1. Nutq va uni oʻstirish tushunchasi. Oʻquvchilar nutqiga qoʻyilgan talablar

Boshlangʻich sinf oʻquvchilari nutqiga qoʻyiladigan talablardan biri ifodalilikdir. Nutqni ifodali qiladigan vositalardan biri oʻxshatish boʻlib oʻzbek tili oʻziga xos oʻxshatishlarga juda boy. Masalan, quyidagi oʻxshatishlarga eʼtibor bering: *asalday shirin qovun, boʻzchining mokisiday yugurmoq, mulla mingan eshakday.*

Har bir til oʻz mentaliteti, qadriyatlari, muqaddas biluvchi hodisalari, narsalari, hududiy oʻziga xos iqlim tabiati boʻladi. Shulardan kelib chiqqan holda har bir tilning oʻxshatishlari, iboralari, oʻziga xos boʻlishi tabiiy. N. Mahmudovning shu nuqtayi nazardan quyidagi fikrlari oʻrinlidir: “Albatta oʻxshatish etalonlarining ayrimlari turli xalqlar hayoti va madaniyatidagi umumiy jihatlarni ham ifoda etadi. Masalan, “*shirinlik*” belgisi rus, ukrain, ingliz, moʻgʻul, hind, oʻzbek, turk, qozoq, qirgʻiz va boshqa bir qancha tilda shakar, qand etalonlari orqali taʼkidlanadi, ayni paytda “*ozgʻinlik*” belgisi yapon tilida chivinning skeleti, vyetnam tilida qurigan sikada (gul), inglizchada benberiy pishlogʻiga oʻxshatilgan holda ifoda etiladi. Oʻzbek tilida esa *arvohday, choʻpday, chillakday* kabi etalonlar qoʻllanadi. Ularning bari, albatta, obrazli milliy tafakkur hosilasidir”.

Nutq - kishi faoliyatining turi, til vositalari (soʻz, soʻz birikmasi, gap) asosida tafakkurni ishga solishdir. Nutq oʻzaro aloqa va xabar, oʻz fikrini his-hayajon bilan ifodalash va boshqalarga taʼsir etish vazifasini bajaradi.

Yaxshi rivojlangan nutq jamiyatda kishi faoliyatining muhim vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. Oʻquvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli taʼlim olish qurolidir.

Nutq o‘stirish nima? Agar o‘quvchi va uning tildan bajargan ishlari ko‘zda tutilsa, nutq o‘stirish deganda tilni har tomonlama (talaffuzi, lug‘ati, sintaktik qurilishini, bog‘lanishli nutqni) faol amaliy o‘zlashtirish tushuniladi. Agar o‘qituvchi ko‘zda tutilsa, nutq o‘stirish deganda, o‘quvchilar tilning talaffuzi, lug‘ati, sintaktik qurilishi va bog‘lanishli nutqni faol egallashlariga yordam beradigan metod va usullarni qo‘llash tushuniladi¹. Shuning uchun ham grammatika va imlo dasturi tovushlar va harflar, so‘z, gap, bog‘lanishli nutq kabi qismlarni o‘z ichiga olgan. Ona tili dasturining bo‘limlari: “*Xat-savod o‘rgatish va nutq o‘stirish*”, “*o‘qish va nutq o‘stirish*”, “*Grammatika, imlo va nutq o‘stirish*” deb nomlangan.

Nutq faoliyati uchun, shuningdek o‘quvchilar nutqini o‘stirish uchun bir necha shartga rioya qilish zarur:

1. Kishi nutqining yuzaga chiqishi uchun talab bo‘lishi kerak. O‘quvchilar nutqini o‘stirishning metodik talabi o‘quvchi o‘z fikrini, nimanidir og‘zaki yoki yozma bayon xohishini va zaruriyatini yuzaga keltiradigan vaziyat yaratish hisoblanadi.

2. Har qanday nutqning mazmuni, materiali bo‘lishi lozim. Bu material qanchalik to‘liq, boy, qimmatli bo‘lsa, uning bayoni shunchalik mazmunli bo‘ladi. Shunday ekan, o‘quvchilar nutqini o‘stirishning ikkinchi sharti nutqqa oid mashqlarning materiali haqida, bola nutqi mazmunli bo‘lishi uchun g‘amxo‘rlik qilish hisoblanadi.

3. Fikr tinglovchi tushunadigan so‘z, so‘z birikmari, gap, nutq oborotlari yordamida ifodalansagina tushunarli bo‘ladi. Shuning uchun nutqni muvaffaqiyatli o‘stirishning uchinchi sharti - nutqni til vositalari bilan qurollantirish hisoblanadi. Bolalarga til namunalarini berish, ular uchun yaxshi nutqiy sharoit yaratish zarur. Nutqni eshitish va undan o‘z tajribasida foydalanish natijasida bolalarda ta’lim metodikasi asoslanadigan ongli ravishda “tilni sezish” shakllanadi.

Nutq o‘stirishning metodik sharti nutqiy faoliyatning keng tizimini yaratish, ya’ni, birinchidan, yaxshi nutq namunasini idrok etish, ikkinchidan, o‘rgangan til vositalaridan foydalanib, o‘z fikrini bayon etish uchun sharoit yaratish hisoblanadi.

¹ Рождественский Н. С., Кустарева В. А. Методика начального обучения русскому языку, «Просвещение», М., 1965, 289 - бет.

Bola tilni nutqiy faoliyat jarayonida o'zlashtiradi. Buning o'zi yetarli emas, chunki u nutqni yuzaki o'zlashtiradi. Nutqni egallashning qator aspektlari mavjud. Bular:

1. Adabiy til normalarini o'zlashtirish. Maktab bolalarni adabiy tilni sodda so'zlashuv tilidan, sheva va jargondan farqlashga o'rgatadi, adabiy tilning badiiy, ilmiy, so'zlashuv variantlari bilan tanishtiradi.

2. Jamiyatimizning har bir a'zosi uchun zarur bo'lgan muhim nutq malakalarini, ya'ni o'qish va yozish malakalarini o'zlashtirish. Bu bilan bola yozma nutqning xususiyatlarini, uning og'zaki-so'zlashuv nutqidan farqini bilib oladi.

3. O'quvchilar nutq madaniyatini takomillashtirish. Til kishilik o'rtasidagi eng muhim aloqa vositasidir. Tilning mana shu ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqib, maktabda o'quvchilarning nutq madaniyatiga alohida e'tibor beriladi.

Bu vazifalarni bajarish uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan rejali ish olib borishi lozim. Buning uchun esa o'quvchilar nutqini o'stirish ustida ishlash tushunchasiga nimalar kirishini bilib olish muhimdir.

Nutq o'stirishda uch yo'nalish aniq ajratiladi: 1) *so'z ustida ishlash*; 2) *so'z birikmasi va gap ustida ishlash*; 3) *bog'lanishli nutq ustida ishlash*.

So'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash uchun lingvistik baza bo'lib leksikologiya (frazologiya va stilistika bilan birgalikda), morfologiya, sintaksis xizmat qiladi; bog'lanishli nutq esa logikaga, adabiyotshunoslik va murakkab sintaktik butunlik lingvistikasiga asoslanadi.

Ko'rsatilgan uch yo'nalish parallel olib boriladi: lug'at ishi gap uchun material beradi; so'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash bog'lanishli nutqqa tayyorlaydi. O'z navbatida, bog'lanishli hikoya va insho lug'atni boyitish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

O'quvchilar nutqini o'stirish o'z metodik vositalariga ega, o'zining mashq turlari bor. Bulardan eng muhimlari bog'lanishli nutq mashqlari hisoblanadi.

Nutq o'stirishda izchillik to'rt shartni, ya'ni mashqlarning izchilligi, istiqboli, xilma-xilligi, xilma-xil mashq turlarini umumiy maqsadga bo'ysundirish ko'nikmasini amalga oshirish bilan ta'minlanadi. Har bir yangi mashq oldingisi bilan bog'lanadi va

keyingisiga o'quvchilarni tayyorlaydi, umumiy maqsadga bo'ysungan holda yana qandaydir yangilik qo'shadi.

O'zbek xalqiga xos xususiyatlardan biri shundaki, ular so'zlayotgan gaplarining ma'nosiga mos iboralarni o'z o'rnida qo'llashadi, bu esa albatta, o'sha so'zlarning ta'sir kuchini yanada oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, keksalarimizning biron gapi yo'qki, ibora va o'xshatishlarsiz sayqallanmagan bo'lsa. O'xshatishlar orqali gaplar jozibador, aniq tasavvur chizmalarini chiza oladigan, yetkazilmoqchi bo'lgan sezgilar aynan yetkaziladi. E'tibor bersak, og'ir sukunatni "o'lik chiqqan uyday" yoxud kutilmagan gapdan esankirash holatini "ustiga sovuq suv quyganday" kabi o'xshatishlar orqali ifodalanganda ongimizda qanchalar aniq tasavvurlar hosil bo'ladi. Halollik timsolini "ona sutiday" ta'rifidan ortiq aniqlikda izohlash mushkul bo'lsa kerak.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqini o'xshatishlar bilan boyitish ishini uch bosqichga ajratish mumkin:

1. O'quvchilarda o'xshatish haqida tushuncha hosil qilish.
2. O'qish kitobi darsliklari matnida uchraydigan o'xshatishlar ustida ishlash, ularning ma'nosini tushuntirish.
3. O'xshatishlarni o'quvchilar nutqiga kiritishga doir mashqlar bajarish. Boshlang'ich sinflarda badiiy asar tilini tahlil qilish orqali o'quvchilarda o'z ona tiliga muhabbat hissi, badiiy asarni ongli o'qish ko'nikmasi o'stiriladi, asar g'oyasini chuqur idrok etishga zamin hozirlanadi, o'quvchilar nutqi rivojlantiriladi.

O'qish kitobi darsliklarida berilgan ertaklarda o'xshatishlar, jonlantirish va mubolag'alardan foydalanilgan. O'quvchilarga ularni izohlab berish, keyinchalik matndan toptirish, qayta hikoyalashda ulardan nutqlarida foydalanishga o'rgatish zarur.

Asar o'qib bo'lingach, badiiy til vositalari ustida ishlanadi. Chunki ularning ma'nosi kontekstdan, asar mazmunidan anglashiladi. Ayniqsa, masallarda allegoriyani ochishda ko'chma ma'noli so'zlardan ko'p foydalaniladi. Ular bolalarga masal mazmunini tushunishga xalal bergani uchun ayrim ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlar asarni o'qishdan oldin tushuntiriladi.

3-sinf "O'qish kitobi" dan o'rin olgan **"Ayamajiz"** (Qudrat Hikmat) she'rida *"Bo'ralar qor kapalak"*, *"Bog'lar sokin mizg'ishar, Misoli oq kapalak"*, *"Muz oynalar sovuq yeb"* misralarida o'xshatish, jonlantirish; *"Saxiy ona tabiat"*, *"quchog'ida havo sof"* misralarida

metafora; “*Ayamajiz izg‘iydi, Ko‘chalarda tutoqib, Shox-shabbani tortqilar, Yalmog‘izdek yutoqib*” kabi misralarda jonlantirish va o‘xshatishlar qo‘llangan. Bular ustida ishlaganda quyidagicha savol-topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. *Shoir qorni nimaga o‘xshatadi?* (oq kapalakka).

2. *Ayamajizni nimaga o‘xshatadi?* (Yalmog‘izga).

3. “*Muz oynalar sovuq yeb*” misrasini qanday tushunasiz? Oyna sovuq qotadimi?

4-sinf “O‘qish kitobi”dagi matnlarda ham o‘xshatish ko‘p uchraydi. Ayniqsa “Bahor ta’rifida” matnida juda go‘zal o‘xshatishlar qo‘llangan. Jumladan quyidagi gaplarga e’tibor beraylik:

*Mag‘rur turnalar ko‘kda ovozini baralla yangratmoqda, **tizilgan tuya karvoni-dek** uchmoqda.*

*Kaklik xushovoz bilan sayrab, qah-qah urib kulmoqda, uning tumshug‘i **qon kabi qizil**, qoshi esa qop-qora.*

*Qora qarg‘a tumshug‘ini ko‘pirtirib qag‘illaydi, uning ovozi **tantiq qizning ovozi kabi yoqimsiz**.*

Bu o‘xshatishlar ustida ishlashda quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

1. Uchayotgan turnalar nimaga o‘xshatilyapti? Nima uchun?

2. Kaklikning tumshug‘i nima uchun qonga o‘xshatilyapti? Uning qoshini nimaga o‘xshatish mumkin?

3. Tantiq deganda nimani tushunasiz? Nima uchun qarg‘aning ovozi tantiq qizning ovoziga o‘xshatilyapti?

Darslikagi G‘afur G‘ulom qalamiga mansub “Ola buzoq” she’rida ham buzoqni tasvirlash uchun chroyli o‘xshatishlardan foydalanilgan. Quyida mazkur she’rdagi o‘xshatish qo‘llangan misralarni keltiramiz:

*Tili **xuddi lola yaprog‘i**,*

*Safasargulday **tikka** qulog‘i.*

*Olxo‘riday **quralay** ko‘zi,*

*Bosvoldiday **cho‘zinchoq** yuzi.*

*Baqbaqasi **marjon** osganday,*

*Tumshug‘iga **chakich** bosganday.*

Mitemirning “Tut” she’rida ham o‘ziga xos o‘xshatishlar qo‘llangan.

*G‘arq pishibti **tut**,*

*Rangi **go‘yo sut**.*

*Ta‘mi ham **naq bol**,*

*Ko‘rmaysan **zavol**.*

*Terib-terib ye,
 Cholga quluq de
 Shu-da bog‘bon chol,
 Mehnati halol.
 Bag‘ishlar shifo
 Davodan davo
 Gapning sirasi...
 Tonglar yorug‘i
 Tuproq shirasi,
 Quyosh yallig‘i –
 Shu nuqra tutda,
 Bol bilan sutda
 To‘yib-to‘yib ye
 Cholga rahmat de.*

Boshlang‘ich sinflarda o‘xshatishlar ma‘nosini izohlashda Nizomiddin Mahmudov hamda Durdon Xudoyberganovalarning “O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati” dan foydalanish mumkin.

Boshlang‘ich sinflarda adabiy tushunchalar va badiiy vositalar ustida ishlash o‘quvchilarning ijodiy tafakkurini o‘stirishga, ularda jonlantirish, o‘xshatish, mubo-lag‘a kabi adabiy tushunchalar yuzasidan dastlabki tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga o‘z nutqida o‘xshatishlardan foydalanishga o‘rgatish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

1. Nuqtalar o‘rniga o‘xshatish mazmuniga mos so‘zni qo‘yib o‘qing.
... day tiniq ko‘l, ...day beozor odam, ...day qattiq non.
2. Ikki ustunchadagi so‘zlardan foydalanib o‘xshatishlar hosil qiling.

qo‘y	odam
kaft	tosh
shisha	suv
yoqut	gilos
asal	qovun
zahar	qalampir

Bu soʻzlardan oʻxshatish hosil qilish uchun oʻquvchilar ular orasidagi oʻxshash belgini bilishi kerak. Shuning uchun oʻqituvchi oʻquvchilar bilan quyidagicha savol-javob oʻtkazadi:

Oʻqituvchi: – Oʻquvchilar, odam qoʻyga nimasi bilan oʻxshashi mumkin?

Oʻquvchilar: –Yuvoshligi bilan?

Oʻqituvchi: – Demak, qoʻy va odam soʻzlari ishtirokida qanday oʻxshatish qilish mumkin?

Oʻquvchilar: – Qoʻyday yuvosh odam deyish mumkin.

Oʻqituvchi: – Tosh kaftga nimasi bilan oʻxshaydi?

Oʻquvchilar: – Silliqligi bilan.

Oʻqituvchi: – Suv shishaga nimasi bilan oʻxshaydi?

Oʻquvchilar: – Tiniqligi bilan.

Oʻqituvchi: – Oʻquvchilar yoqut nimaligini bilasizlarmi?

Oʻquvchilar javob berolmasa, oʻqituvchi yoqutning nimaligini tushuntiradi: Yoqut – qizil rangli qimmatbaho tosh. (Yoqutning rasmini koʻrsatadi.)

Oʻqituvchi: – Gilos yoqutga nimasi bilan oʻxshar ekan?

Oʻquvchilar: – Qizilligi bilan.

Oʻqituvchi: – Qovun asalgga nimasi bilan oʻxshaydi?

Oʻquvchilar: – Shirinligi bilan.

Oʻqituvchi: – Qalampir zaharga nimasi bilan oʻxshaydi?

Oʻquvchilar: – Achchiqligi bilan?

3. Nuqtalar oʻrniga quyida berilgan oʻxshatishlardan mosini qoʻyib yozing.

1. Koʻm-koʻk Shohimardon togʻlari ... tovlanadi. 2. ... yigit ketmon bilan yer agʻdaryapti. 3. Azim bilan Sobir ... qadrdon. 4. Nasiba ... qizarib ketdi. 4. Sinfda bolalar ... gʻuvullaydi. 5. Dengiz botib borayotgan quyosh nurlaridan ... tovlanadi. 6. Qahhor aka bu togʻlarni ... biladi. 7. Kema ... chayqaladi. 8. Buloqdan ... tiniq suv oqib chiqadi. 9. Osmonda yulduzlar ... sochilib ketgan, juda koʻp edi. 10. Nafisaning yuzi ... oqarib ketdi.

Foydalanish uchun oʻxshatishlar: *ayiqday baquvvat, aka-ukadek, beshikday, anorday, ariday, besh qoʻlday, billurday, zumratday, atlasday, bodroqday, boʻzday.*

4. Berilgan matndagi gaplarga quyidagi oʻxshatishlardan mosini kiritib yozing.

O'lkamizga ... bahor kirib keldi. Janubdan ... turnalar uchib keldi. Daraxtlar oq, pushti ... ga burkandi. Qir-u dalalarga Daryo va anhorlarda suvlar ... oqmoqda. Osmonni tez-tez ... bulutlar qoplaydi va ... yomg'ir quyadi.

Foydalanish uchun o'xshatishlar: *tuya karvonidek tizilib, harirday yopinchiqlar, kelinchakdek bezanib, toychoqday pishqirib, yashil gilam to'shalganday, sevinchi-dan yig'laganday, qalin ko'rpaday.*

5. Quyidagi o'xshatishlardan foydalanib gap tuzing.

Dumdek ergashib yurmoq, durday tishlar, yelday uchmoq, yelimday yopishmoq, zilday og'ir, zig'irday kichik, ipakday mayin, kamalakdek tovlanmoq, kaftday tekis, kelinchakdek bezanmoq, kiyikday chaqqon, ko'z qorachig'iday asramoq, marjonday tizilmoq.

6. Quyidagi so'zlarni o'xshatish yo'li bilan tasvirlang.

Namuna: *qovun – asalday shirin qovun*

Soch, suv, husayni, yostiqlik, it, ko'z, havo, qorin, pichoq, bug'doy.

7. Quyidagi o'xshatishlarni to'ldiring.

Namuna: *Qorday oppoq ko'ylak.*

Qorday..., toshday..., shamolday..., shishaday..., tandirday..., xumday..., buzoqday..., oltinday..., kumushday..., yoqutday..., asaldek..., itday..., onaday ..., osmonday..., otning qashqasiday ..., ota-onaday ..., ohanraboday

8. Matndagi ajratib ko'rsatilgan so'zlar oldidan o'xshatish keltirib yozing. *O'lkamizga saxovatli kuz kirib keldi. Daraxlar bargi **sariq** tusga kirdi. Salqin kechalar, ertalab maysa ko'katlar, dov-daraxtlar bargini bezaydigan **shudringlar** kuz kelganidan darak bermoqda. Ariqlardagi suv **tiniq** bo'lib qoldi.*

*Kuzning birinchi oyi mevalar, sabzavot mahsulotlari, qovun-tarvuzlar serob bo'lishi bilan dillarga quvonch baxsh etadi. Daraxtlarda noklar, shaftolilar, olmalar, toklarda uzumlar **tovlanadi**. Polizlardan **pishgan** qovunlarning hidi anqiydi.*

*Bu davrda paxta dalalari ham o'ziga xos manzara kasb etadi. Paxtalar **ochiladi***

Maktabda o'quvchilar nutqini o'stirishga ona tili o'qitishning asosiy vazifasi deb qaraladi. Nutq o'stirish faqat ona tili va o'qish darslarininggina emas, balki o'quv rejasidagi barcha fanlar (tabiatshunoslik, matematika, mehnat, tasviriy san'at, ashula darslari)ning, shuningdek, sinfdan tashqari o'tkaziladigan tadbirlarning ham vazifasidir.

Nutq turlari. Kishilar tildan fikr bayon qilish quroli sifatida foydalanadilar. Ular o'z fikrlarini ovoz bilan - eshittirib bayon qilishdan oldin u haqda o'ylab oladilar. Bu **ichki nutq** hisoblanadi. Ichki nutq eshittirilmagan va yozilmagan, "o'ylangan" (fikrlangan) nutqdir, bu nutq fikrlovchi kishining o'ziga qaratiladi.

Tashqi nutq tovushlar yordamida eshittirilib yoki grafik belgilar bilan yozilib, boshqalarga qaratilgan nutqdir. Ichki va tashqi nutqning fiziologik tabiati bir xil; farqi - tashqi nutqda nutq organlarining harakati natijasida tovush chiqariladi yoki yozib bayon etiladi; ichki nutqda nutq organlarining harakati tovushsiz yuzaga keladi.

Ichki nutq materialni tushunish va yodda saqlashga yordam beradi, tashqi nutqni o'stirishda birdan-bir zaruriy vosita hisoblanadi. O'ylash, fikr yuritish ichki nutq asosida bo'ladi. Ichki nutq o'quvchini tashqi nutqqa, javobgarlikni his qilib gapirishga o'rgatadi. Ichki nutq jarayonida o'ylash o'quvchining nutqi va tafakkurining o'sishida muhim vositadir.

Maktabda o'quvchilarning tashqi nutqigina emas, balki ichki nutqi ham o'stiriladi. Bolalar ichda o'qishga o'rganadilar va ichki nutqda materialni o'zlashtiradilar, turli vazifalarni o'zlari hal qiladilar, asosiysi - o'zlarining og'zaki va yozma fikrlarini tayyorlab oladilar.

Fikrni ifodalash usuliga ko'ra nutq **og'zaki** va **yozma** bo'ladi. Og'zaki nutq yozma nutqdan quyidagicha farqlanadi: og'zaki nutq tovush nutqi, yozma nutq esa grafik nutqdir. Og'zaki nutqda eshitish sezgisi, yozma nutqda esa ko'rish va motor-harakat (qo'l harakati) sezgisi asosiy o'rin tutadi. Og'zaki nutq ham, yozma nutq ham kishilarning o'zaro aloqa quroli sifatida xizmat qiladi, ammo og'zaki nutq aniq hayotiy sharoitda, bevosita aloqa jarayonida yuzaga keladi; yozma nutqdan bevosita, aniq sharoitdan ajratilgan holda ham, kishi ishtirokisiz ham foydalaniladi.

Og'zaki nutq ko'pincha dialog tarzida, yozma nutq esa monolog tarzida bo'ladi. Yozma nutq logik izchillikka rioya qilgan holda, ayrim til shakllarini tushirib qoldirmay, ortiqcha takrorga yo'l qo'ymay bayon qilishni talab etadi, shuning uchun yozma nutq ancha murakkab va mavhum hisoblanadi.

O'quvchilar nutqiga quyilgan talablar

O'quvchilar nutqini o'stirishda aniq belgilangan bir qator talablarga rioya qilinadi:

1. *O'quvchilar nutqi mazmundor bo'lsin.* Hikoya yoki insho o'quvchilar uchun yaxshi ma'lum bo'lgan dalillar, ularning kuzatishlari, hayotiy tajribalari, kitoblardan, rasmlardan, radioeshittirish va teleko'rsatuvdan olgan ma'lumotlari asosida tuzilsagina mazmunli bo'ladi. Bolalar bilmagan narsa, ko'rmagan voqea-hodisalar haqida yetarli tayyorgarliksiz so'zlashga yo'l qo'yilsa, nutq kambag'al, mazmunsiz chiqadi.

Nutq o'stirish metodikasi hikoya, insho uchun materialni puxta tayyorlashni, ya'ni material yig'ish, uni muhokama qilish, to'ldirish, asosiy mazmunini ajratish, zaruriy izchillikda joylashtirishni talab qiladi. Albatta, bunda o'quvchilarning yosh xususnyatlari va qiziqishlari ham hisobga olinadi.

2. *Nutqda mantiqiylik bo'lsin.* o'quvchilar nutqi mantiqan to'g'ri bo'lishi, fikr izchil, asosli bayon etilishi, asosiy o'rinlar tushirib qoldirilmasligi va o'rinsiz takrorga, mavzuga taalluqli bo'lmagan ortiqchalikka yo'l qo'yilmasligi talab etiladi. Nutqning mantiqiyligi narsa, voqea-hodisalarni yaxshi bilish bilan belgilanadi, mantiqiy xato esa material mazmunini aniq bilmaslik, mavzuni o'ylamasdan noqulay tanlash natijasida kelib chiqadi. Bu ikki talab nutqning mazmuni va qurilishiga taalluqlidir. Nutqni til jihatidan shakllantirishga oid talablar ham mavjud.

3. *Nutq aniq bo'lsin.* O'quvchi dalillar, kuzatishlar, taassurotlarini haqiqatga mos ravishda oddiy bayon etibgina qolmay, shu maqsadning eng yaxshi til vositalaridan (so'z, so'z birikmasi, gaplardan) foydalangan holda, maxsus tasvirlar bilan ifodalashga o'rgansin.

4. *Nutq til vositalariga boy bo'lsin.* Mazmunni aniq ifodalash uchun o'quvchi nutqi til vositalariga boy bo'lishi, u har qanday vaziyatda ham kerakli sinonimlardan, xilma-xil tuzilgan gaplardan mazmunga eng mosini tanlab foydalana olish ko'nikmasiga ega bo'lishi zarur. Albatta, boshlang'ich sinf o'quvchilariga til boyligi yuzasidan yuqori talab qo'yib bo'lmaydi, ammo o'qituvchi o'quv ishlarida ularning so'z boyligini oshirib borishni har vaqt ko'zda tutishi kerak.

5. *Nutq tushunarli bo'lsin.* Og'zaki nutq eshituvchiga, yozma nutq esa uni o'quvchiga tushunarli bo'lishi zarur. So'zlovchi yoki yozuvchi nutqini eshituvchining yoki o'quvchining imkoniyatini,

qiziqishini hisobga olgan holda tuzsa, uni hamma birdek, hech qiyinchiliksiz tushunadi.

6. *Nutq ifodali bo'lsin.* Agar nutq ifodali, ya'ni jonli, chiroyli, ishontiradigan bo'lsa, eshituvchiga yoki o'quvchiga ta'sir etadi. Og'zaki nutq eshituvchiga intonatsiya orqali ta'sir etsa, og'zaki nutq ham, yozma nutq ham tinglovchi va o'quvchiga hikoyaning

umumiy ruhi, dalillar, tanlangan so'zlar, ularning emotsionalligi, tuzilgan jumla, iboralar yordamida ta'sir etadi. Nutqning tushunarli va ifodali bo'lishi har qanday shevaga xos va ortiqcha so'zlardan sof bo'lishini taqozo etadi.

7. *Nutq to'g'ri bo'lsin.* Maktab uchun nutqning adabiy til normalariga mos - to'g'ri bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Yozma nutq grammatika, imlo va punktuatsiya jihatidan, og'zaki nutq esa orfoepik jihatdan to'g'ri tuzilishi talab etiladi. Nutqning to'g'ri, bo'lishi uchun so'z tanlash va nutq logikasi katta ahamiyatga ega.

Yuqorida sanab o'tilgan talablar o'zaro bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, maktab ishlari tizimida kompleks ravishda amalga oshiriladi.

O'quvchilar nutqini o'stirishda mashg'ulotning boshqa turlari bilan bog'liqligi. O'quvchilar nutqini o'stirish boshqa o'quv predmetlaridan o'tkaziladigan mashg'ulotlar bilan ham uzviy ravishda bog'lanadi. Ona tili darslarida o'quvchilar til yordamida tabiat va kishilar hayoti haqida bilim oladilar; ular kuzatishni, o'ylashni va ko'rganlari, eshitganlari, o'qiganlari haqida to'g'ri bayon qilishni o'rganadilar. Ona tili darslari bolalar lug'atini boyitishga samarali yordam beradi, nutqni to'g'ri tuzishni o'rgatadi.

O'qish darsi va u bilan bog'liq holda olib boriladigan kuzatish, ekskursiya o'quvchilarga tabiat hodisalari, kishilar hayoti va mehnati haqida, axloq qoidalari, boshqa kishilar bilan muomala qilish haqida bilim beradi; bu darslarda bolalar nutqiga, uni shakllantirish va o'stirishga keng imkoniyat mavjud. She'r, maqolalarni o'qish, o'qilganlarni qayta hikoyalash, ekskursiyada, predmet va tabiat hodisalarini kuzatish vaqtida ko'rganlarini hikoya qilish o'quvchilar og'zaki nutqini o'stirish vositasidir. Ona tili darslarida esa yozma nutqni o'stirish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Grammatikani o'rganish va o'qish darslarida o'quvchilar bajaradigan so'z birikmasi, gap tuzish, bayon, inshoga doir turli xil mashqlar nutqiy malakalarni egallashda ularga yordam beradi.

Grammatika va to'g'ri yozuv darslarida tilni maxsus o'rganish bilan bolalar alohida tovush, bo'g'in, so'z va gaplarni eshitishga va aytishga o'rganadilar. Ular narsa, harakat, belgi bildirgan ko'pgina so'zlarni, shuningdek, tovush, harf, bo'g'in, so'z, o'zak, so'z yasovchi, shakl yasovchi, qo'shimcha, so'z turkumi, ot, sifat, fe'l, son, olmosh, bog'lovchi, gap, gap bo'lagi, bosh bo'lak, ikkinchi darajali bo'lak, darak gap, so'roq gap, undov gap, turlanish, bosh kelishik singari juda ko'p yangi atamalarni bilib oladilar.

Boshlang'ich sinflardagi boshqa darslarda ham o'quvchilar nutqi xilma-xil so'zlar bilan boyitiladi. Kuzatish va ko'rgazmali qurollar bu darslarda ham bilim olish, tushunchalarni shakllantirish vositasi hisoblanadi.

Matematika darslarida bolalar yangi tasavvur va tushunchalar, juda ko'p so'z va atamalar bilan o'z nutqlarini boyitadilar, sodda va qo'shma gap tuzishga o'rganadilar: 5 soni 3 sonidan katta ($5 > 3$) yoki uch soni besh sonidan kichik ($3 < 5$); bitta o'nlikka ikkita o'nlik va 5 ta birlikni qo'shsak, uchta o'nlik va 5 ta birlik hosil bo'ladi ($10 + 25 = 35$) va hokazo.

Masala yechish jarayonida esa ular shu vaqtgacha o'z nutqlarida ishlatib kelgan *bo'ladi, qoladi, hosil bo'ladi, teng* kabi so'zlarning yangi ma'nosini bilib oladilar; ...*bizga ma'lum, masalada so'rallyapti* kabi so'z birikmalarini ishlatishga o'rganadilar.

Matematika darslari o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirishda muhim ahamiyatga ega. Ular masalani yechishda savolga to'liq javob berishga, atamalarni to'g'ri ishlatib, qoidalarni o'z saviyalariga mos ravishda aniq shakllantirishga o'rgatiladi. Bular, o'z navbatida, o'quvchilar nutqini boyitish va faollashtirish vositasi hisoblanadi.

Bog'lanishli nutq ko'nikmalarini egallashga masala yechish bilan bog'liq holda olib boriladigan ishlar, ayniqsa, masala tuzishga o'rgatish mashqlari samarali ta'sir ko'rsatadi. Masala o'qib eshittirilgandan so'ng, o'quvchilar uning asosiy mazmunini eshitib idrok etishga, to'g'ri, qisqa va aniq qayta aytib berishga o'rgatiladi. Masala tuzishga o'rgatish esa mantiqiy izchil, muhokama elementlari bilan kichik hikoya tuzish imkoniyatini beradi. Bu mashq o'quvchidan faollikni va mustaqillikni talab etadi, bolaning bilish faolligi va mustaqilligini oshirish esa uning umumiy rivojlanishida va tarbiyaviy maqsadda juda muhimdir. Masala tuzish kichik hikoya tuzishdir. Masalaning

hikoyadan farqi shundaki, unda nimadir noma'lum bo'lib, uni topish uchun ma'lum so'roqqa javob berish talab etiladi. O'quvchi rasm asosida «*Daraxtga uchta chumchuq qo'ngan edi, yana ikkita chumchuq uchib kelib qo'ndi. Daraxtda nechta chumchuq bo'ldi?*» masalasini tuzadi. Bu masalani yechishda o'quvchilar daraxtga qo'ngan chumchuqlar sonini bilish uchun nima qilish kerakligini o'ylaydilar, muhokama qiladilar. Masalani yechish uchun aniq izchillikda muhokama yuritish va tushuntirish bilan bolalar o'z fikrlarini matematika tilida aniq va bog'lanishli bayon etishga o'rganadilar.

Shunday qilib, matematika darslarida o'qituvchi bolalar lug'atini boyitish, turli xil gap, bog'lanishli nutq va bayon, muhokama elementi mavjud bo'lgan hikoya tuzish ustida ishlaydi. O'qituvchi matematika tili xususiyatlarini o'zlashtirishga ko'maklashish bilan bog'liq holda, o'quvchilar tafakkurini, nutqini o'stiradi. O'qituvchi matematik mazmunga emas, balki shu mazmunni bolalar nutqida to'g'ri shakllantirishiga ham e'tibor bersa, bu darslarda o'quvchilar egallaydigan bilim haqiqiy va ular nutqining o'sishi uchun samarali vosita bo'ladi. "*Fikrni aniq shakllantirishni talab qilish, masala shartini ongli takrorlatish, mustaqil masala tuzdirish va savollar yordamida masalani yechish yo'lini tushuntirish ko'nikmasi ustida ishlash o'quvchilarda qayta hikoyalash, insho va muhokama qilish madaniyatini o'stiradi*"¹.

O'quvchilar tabiatshunoslik darslarida va ekskursiya vaqtida ko'rgan narsalarini o'qituvchi yordamida guruhlaydilar, ularni o'zaro taqqoslab, o'xshash va farqli tomonlarini topib aytadilar. Bular, o'z navbatida, tabiatga oid ayrim tushunchalarni aniq bilib olishga imkon beradi va tafakkurni o'stiradi. Tabiat hodisalari va predmetlarni idrok etish bilan bolalar ongida tabiatshunoslikka oid tushunchalar hosil bo'ladi. Bu tushunchalar ta'lim jarayonida yo narsalarni (*daraxt, olma, shaftoli, o'rik, olxo'ri, gul, o't* kabi), yoki ularning belgisini (*mevali, mevasiz; achchiq, nordon, shirin; qizil, oq* kabi), harakatini (*daraxt o'sadi, qush uchadi, bulbul sayraydi* kabi) ifodalovchi so'zlar bilan bog'lanadi.

¹ Рождественский Н. С., Кустарева В. А. Методика начального обучения русскому языку, «Просвещение», М., 1965, 297-бет.

Mehnat va rasm darslari ham, jismoniy tarbiya va ashula darslari ham, shuningdek, darsdan tashqari mashg'ulotlar ham o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirishga imkon beradi.

O'quvchilar nutqini o'stirishda o'qituvchining nutq madaniyati katta ahamiyatga ega. O'qituvchi barcha darslarda, sinfdan va maktabdan tashqari mashg'ulotlarda faqat orfoepik talaffuz va adabiy til normalariga rioya qilgan holda ifodali, ta'sirli so'zlashi, shuningdek, har doim o'quvchi daftariga barcha hujjatlarga: husnixat va imlo qoidalariga rioya qilgan holda yozishi zarur. Bu bilan u bolalarni ifodali so'zlashga, xatosiz, chiroyli yozishga o'rgatadi, tilga sezgirlikni uyg'otadi.

1.2. Nutq - o'quvchilar tafakkurini o'stirishda muhim vosita

Nutq fikrni bayon etish vositasi bo'libgina qolmay, uni shakllantirish quroli hamdir. Fikr nutqning psixologik asosi vazifasini bajaradi, uni o'stirish sharti esa fikrni boyitish hisoblanadi. Aqliy faoliyat tizimini egallash asosidagina nutqni muvaffaqiyatli o'stirish mumkin. Shuning uchun o'quvchilar nutqini o'stirishda materialni tayyorlash, takomillashtirish, mavzuga tegishlisini tanlash, joylashtirish va mantiqiy operastiyalarga katta ahamiyat beriladi.

Tafakkur til materiali yordamida nutqiy shakllantirilsa va bayon etilsagina muvaffaqiyatli o'sadi. Tushuncha so'zlar yoki so'z birikmalari bilan ifodalanadi, shunday ekan, tushuncha til vositasi bo'lgan so'zda muhim aloqa materialiga aylanadi. Kishi tushuncha ifodalaydigan so'z (so'z birikmasi)ni bilsagina, shu tushunchaga asoslangan holda, tashqi nutqda fikrlash imkoniga ega bo'ladi.

Nutqda fikr shakllantiriladi, shu bilan birga, fikr nutqni yaratadi. «Nutq tafakkur bilan chambarchas bog'langandir. Nutq bo'lmasa, tafakkur ham bo'lmaydi, til materiali bo'lmasa, fikrni ifodalab berib bo'lmaydi»¹.

Fikrni nutqiy shakllantirish uning aniq, tushunarli, sof, izchil, mantiqiy bo'lishini ta'minlaydi. Tilni egallash shu tilning fonetikasini, lug'at tarkibini, grammatik qurilishini bilib olish, fikrni takomillashtirish uchun, tafakkurni o'stirish uchun shart-sharoit hozirlaydi. Bilimlar, dalillar, har xil axborotlar tafakkurning ham,

¹ И в а н о в П. И. Умумий психология. «Ўқитувчи», Тошкент, 1967, 306 - бет

nutqning ham materialidir. Nutq tafakkur jarayonini o'rganishning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Nutqdan o'quvchi fikriy rivojining asosiy o'lchovlaridan biri sifatida foydalaniladi. O'quvchining barcha predmetlardan materialni o'zlashtirishi va umumiy aqliy rivojlanish haqida fikr yuritganda, u yoki bu mavzuni bola o'z nutqida (yozgan inshosida, axborotida, qayta hikoyalashda, savollarga bergan javobida) qanday bayon eta olishiga qaraladi.

Nutq ikki ko'rinishga ega – og'zaki va yozma nutq. Bular o'zaro uzviy bog'langan bo'lsa ham, har birining o'ziga xos xususiyati bor. Og'zaki nutqda tovuchlar, so'zlar nutq orqali talaffuz qilinsa, eshitish a'zolari orqali qabul qilinadi. Shuning uchun o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirishda, avvalo ularning nutqidagi kamchiliklar sabablarini aniqlash, uni bartaraf etish yo'llarini izlab topishimiz kerak.

Chiroyli so'zlashni, savodli, to'g'ri yozishni, o'z fikrini ravon va aniq bayon etishni bilmagan yoki etolmagan o'quvchi bilimlarni muvaffaqiyat bilan o'zlashtira olmaydi. Har bir insonning nutqi chiroyli, mukammal, talaffuzi aniq, ravon bo'lsa, fikrlash doirasi keng, idrok qilishi ham teran bo'ladi. Nutq orqasli odamzot o'zining ichki hissiyotlarini ham bayon qiladi, nutq esa barcha insonlarda ham bir xilda-to'la rivojlangan yoki shakillangan bo'lavermaydi.

Ba'zi bolalar tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilibgina qolmay, ularni bir-biridan farqlay ham olmaydilar. Nutqdagi bunday kamchiliklar darslarni o'zlashtirishda bolalar uchun sezilarli qiyinchiliklarni tug'diradi. Bunday hollarda logoped mashg'ulotlar yordamiga muxtoj bo'ladilar.

Ma'lumki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqlaridagi nuqsonlarni bartaraf etish o'quvchilar va logopedlar zimmasiga yuklanadi. Talaffuzdagi kamchiliklarni aniqlashda bolaning nutqini tekshirib ko'rish, nutq buzulish sabablarini o'rganish lozim. Buning uchun har bir bola nutqini tekshirish varaqasi to'ldirilib, qaysi tovushlar to'g'ri yoki noto'g'ri talaffuz qilayotgani belgilab boriladi. Nutq o'stirish-ongli o'qishni, so'zlash va yozishga o'rgatishni, til haqida o'quvchilarning yoshi va tushunchasiga mos bo'lgan bilim berishni, ularning lug'at boyligini oshirishni, boshqalarning nutqiga e'tibor va qiziqishni o'stirish, kitob o'qishga muhabbat uyg'otishni ko'zda tutadi. Og'zaki nutiqqa o'rgatishning ilk davrida daktiologiya (qo'l alifbosi)dan foydalaniladi. Bu narsa bolalarning tovushlarni talaffuz

qilib, o'zlashtirib borganlari sari faqat yordamchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinf, ona tili darslarida olib boriladigan barcha mashg'ulotlarning yetakchi o'rni nutq o'stirish bo'lib, u savod o'rgatish, chiroyli yozish ko'nikmalarini shakillantirish va fikrlash doirasini kengaytirish vazifalarini o'z ichiga oladi. Bu darslarda ko'proq amaliy maqsadlarni ko'zlash, til boyliklaridan nutqda foydalanish malakalarini shakillantirish, ijodiy fikrlash, o'quvchilarning til sezgirligini tarbiyalash lozim. Ularning og'zaki nutqini muntazam o'stirib boorish bog'anishli nutq, matn tuzishlarda amaliy yordam beradi.

Ma'lumki, bu vazifalarni amalga oshirish yo'llari xilma-xildir.

Savod o'rgatish darslarida amaliy mashg'ulatlarga keng o'rin berish va malakalarni singdirishda qiziqarli va jonli narsalardan, texnika vositalaridan, turli o'yin va o'yin turidagi mashqlardan foydalanish samarali natijalar beradi. Darslikka doir hikoyalar, ertaklar, she'r va maqollardagi notanish so'zlar o'qib yoki eshittirib tushuntiriladi. Masalan, "Kim sezgir", "Bu nima", "Nomini ayt" o'yinlari.

Mashqning bu turlari o'quvchilarga yangi harf o'rgatilgandan keyin uni qay darajada o'zlashtirilganliklarini sinash va mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi.

O'qituvchi doskaga o'rnatilgan harflarni ma'lum bir tartibda teradi va uni o'qigach, o'quvchilarga ham navbat bilan o'qitadi. So'ngra bolalarga sezdirmay ayrim harflar almashtirib qo'yiladi. Bunda o'quvchilarning sezgirligi, topqirligi baholanib, rag'batlantiriladi.

Mehnat ta'limi darslarida ham o'quvchilarning nutqini o'stirishga katta e'tibor berilib, o'rgatuvchi xarakterdagi o'yinlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Masalan: "Mehmon kutamiz", "sabzavotlar va me'valar do'koni", "Shar shaklidan kim ko'p narsa yasaydi?".

O'yinlar orqali milliy qadriyatlarimizdan, o'zbekona me'rosimizdan foydalanib, qadr-qimmat, mehr-oqibat, odob-axloq, ota-ona va kattalarni hurmat qilish kabi xislatlarni bola qalbiga singdirish mumkin. Masalan: "Odobli bola", o'yinida sinf guruhga bo'linib, har guruhdan bir o'quvchi ishtirok etadi.

O'qituvchi: -Xo'sh bolalar, odobli bola ertalab, o'rnidan turib nima qiladi".

O'qituvchi: -Odobli bola erta barvaqt turib, badan tarbiya qiladi, ota-onasiga va oila a'zolariga salom beradi.

O'quvchi: -Odobli bola qanday salom beradi?

O'qituvchi: -“Assalomu alaykum” deb salom beradi, keyin nonushta qiladi.

O'qituvchi: -Odobli bola dasturxon atrofida qanday o'tiradi.

O'qituvchi: -Odobli bola kattalardan pastda o'tiradi, “Bismillohir rahmonir rahim”, deb dasturxonga kattalardan keyin qo'l uzatadi, og'zida ovqat bilan gapirmaydi.

Shu kabi savol-javoblardan keyin guruhlar javobi izohlanib, to'plagan ballar e'lon qilinadi va rag'batlantiriladi.

Bu xildagi dars-o'yin turdagi mashg'ulotlar bolalarni mehnatsevarlikka tayyorlaydi, ularning mustaqil, ijodiy faoliyatini, lug'at boyligini oshirib, nutqini rivojlantirishga yordam beradi va darslarning uzviy bog'liqligini mustahkamlaydi.

Shunday qilib, har bir darsda, u qaysi predmet bo'lishidan qat'iy – nazar, birinchi galdagi vazifamiz o'quvchilarning ongli, ravon, to'g'ri va ifodali o'qishiga erishishimiz, nutqini o'stirishga harakat qilmog'imiz lozim.

Bu tadbirlar o'quvchilarning yil davomida olgan bilimlarini namoyish qilishga, tahlil etishga va mustahkamlashga, og'zaki nutqini o'stirishga, eslash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Ma'lumki, nutq tafakkur bilan bog'liq, shuning uchun u tafakkur bilan uzviy bog'liq holda o'stiriladi. Darsda o'qilgan asarni o'quvchilar ongli tushunishi, asosiy mazmunini, g'oyasini anglab yetishi uchun analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish kabi logik priyomlar qo'llanadi. O'qilgan asarni analiz qilishda har xil ish usullaridan foydalaniladi. Bolalar hikoyadagi asosiy qatnashuvchi shaxslarni aytadilar, o'qituvchi rahbarligida asarning sxematik rejasini tuzadilar (tugun, kulminatsiya, yechim). Masalan, bolalar O'.Usmonovning “Chumchuq bola” hikoyasida qatnashuvchi shaxslar sifatida Boboxonni, chumchuq bolani, Tal'atni aytadilar; “Laqma it” ertagida qatnashuvchilarni: laqma it, echki, mushuk, xo'roz, olaqashqani aytadi. Qatnashuvchi shaxslarni o'quvchilar har xil tartibda aytishlari mumkin. Ammo, o'qituvchi ularni asarda qatnashgan tartibda aytishni so'raydi. Natijada o'qituvchi rahbarligida hikoyaning jadvali tuziladi. O'qituvchi bergan savoli yordamida bolalar Boboxon, chumchuq bolani bug'doyzordan tutib olgani, uni qiynagani, ko'chada o'rtog'i Tal'atni

ko'rib qolgani, Boboxonning ishidan Tal'atning xafa bo'lgani, chumchuq bolani qizil qalam va o'chirg'ichga almashib olgani va uchirib yuborgani (qutqargani), Boboxon esa uyalganidan dovdirab qolganini aytib beradilar. Hikoyaning mazmuni shunday aniqlanadi. Shunday qilib, hikoya mazmuni bilan birinchi tanishish o'quvchilardan ongli ishlashni, ya'ni voqealarni, qatnashuvchilar sostavini analiz qilishni talab qiladi. O'qish bilan bog'liq holda bajariladigan bunday logik ishlar asta-sekin murakkablasha boradi.

Boshlang'ich sinflar o'qish darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish vositalaridan biri to'g'ri uyushtirilgan qayta hikoyalashdir. Maktab tajribasida to'liq, qisqartirib, tanlab va ijodiy qayta hikoya qilish turlari mavjud. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matnni to'liq yoki matnga yaqin qayta hikoyalash ancha oson, boshqa turlari esa nisbatan qiyinroqdir. Qayta hikoyalashda o'qilgan hikoya mazmuni yuzasidan o'qituvchining savoli o'quvchilarni hikoyaning detallari haqida, ayrim voqealar o'rtasidagi bog'lanishning sabab-natijalari haqida fikrlashga qaratilishi lozim. Asar syujetining rivojlanishida qatnashuvchi shaxslar, ularning hatti-harakati asosiy rol o'ynaydi. Bolalar asar mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslar va ularning hatti-harakati, xarakterli xususiyatlarini tahlil qilish yordamida yaxshi anglab yetadilar. O'qituvchining savoli asar qahramonlari nima qilgani, ularning u yoki bu hatti-harakatlari qaerda va qanday sharoitda yuz bergani haqida so'zlab berishga, voqealarning izchil bayon qilinishiga va o'zaro bog'liqlikni yoritishga yo'naltirilishi lozim. O'quvchi o'qilgan asar mazmunini o'qituvchi savoli yordamida aytib berishida faqat analizdan emas, sintezdan ham foydalanadi: ayrim faktlarni o'zaro bog'laydi (sintezlaydi), bir-biriga taqqoslaydi, ular yuzasidan muhokama yuritadi va xulosa chiqaradi. Ko'pincha boshlang'ich sinf o'quvchilari qatnashuvchi shaxslar hatti-harakatini yaxshi tushunmasliklari, ba'zan noto'g'ri yoki yuzaki tushunishlari natijasida asar mazmunini anglab yetmaydilar. Shuning uchun ham o'qituvchi savolni juda o'ylab tuzishi, u bolani fikrlashga, o'ylashga majbur etadigan, qatnashuvchi shaxslarning hatti-harakati, voqealarning bog'lanishi yuzasidan muhokama yuritadigan, ularni o'zaro qiyoslashga, ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlashga yordam beradigan bo'lishi lozim. O'quvchi asarda qatnashuvchilarning hatti-harakatini qanchalik aniq ko'z oldigan keltira olsa, u hikoyaning asosiy

mazmunini shunchalik chuqur tushunadi, shunchalik mustaqil qayta hikoya qilib beradi.

Shunday qilib, nutqni tafakkurdan ajratib bo'lmaydi, nutq tafakkur asosida rivojlanadi; fikr nutq yordamida pishib yetiladi, yuzaga chiqadi. Ikkinchi tomondan, nutqning o'sishi fikrni shakllantirishga yordam beradi, takomillashtiradi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. O'quvchilar nutqini o'stirish sohasida maktab va o'qituvchi oldiga qo'yilgan asosiy vazifalarni ayting.

2. Boshlang'ich sinf o'quvchilaridan biri nutqining asosiy xususiyatlarini tekshiring va qisqa axborot tayyorlang.

3. Nutq - o'quvchilar tafakkurini o'stirishda muhim vosita ekanligi to'g'risida ma'lumot bering.

2-MAVZU: LUG'AT USTIDA ISHLASH

Tayanch so'zlar: *lug'at, lingvistika, sinonim, antonym, omonim, ko'p ma'noli so'zlar, mantiqiy mashqlar, gap, gap ustida ishlash, gap bo'laklari, sintaksis, so'z birikmasi, morfologiya, gapning bosh bo'laklari.*

2.1. Lug'at ustida ishlashning lingvistik asosi, vazifalari. So'z ma'nosini tushuntirish yo'llari.

Boshlang'ich sinflarning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilar nutqini o'stirishdir. Nutq o'stirish uch yo'nalishda: so'z ustida ishlash, so'z birikmasi va gap ustida ishlash, bog'lanishli nutq ustida ishlash orqali amalga oshirilishi metodik adabiyotlarda qayd etilgan.

So'z ustidagi ishlar quyidagi yo'nalishlarda olib boriladi:

1. So'zning to'g'ri adabiy orfoepik talaffuzi va o'qilishini o'rgatish.
2. So'z ma'nosini tushuntirish.
3. O'quvchilar nutqiga yangi so'zlarni kiritib borish, ya'ni lug'atini boyitish
4. Lug'atidan o'rin olgan so'zlarni kerakli o'rinda maqsadga muvofiq tanlab olishga o'rgatish.
5. So'zlarni uslubiy jihatdan to'g'ri qo'llashga o'rgatish

6. Soʻz minimumiga kiradigan soʻzlarni imloviy jihatdan toʻgʻri yozishga oʻrgatish

Ushbu bobda boshlangʻich sinf ona tili darsligida uchraydigan oʻquvchilar uchun nomaʼlum boʻlgan yangi soʻzlar maʼnosini tushuntirish usullari toʻgʻrisida soʻz yuritiladi. Bu yuqorida sanab oʻtilgan 2- va 3- yoʻnalishga toʻgʻri keladi. Shu bilan birga bu bilan bogʻliq ravishda 4-, 5- yoʻnalishlarni ham oʻz ichiga oladi.

Oʻquvchilarga notanish yoki yaxshi tanish boʻlmagan soʻzlarning lugʻaviy maʼnosini koʻpincha matn aytib turadi. Bunday hollarda ular bunday soʻzning maʼnosini mustaqil, oʻqituvchining maxsus tushuntirishsiz bilib oladi. Matndan bilinib turmaydigan soʻzlarning maʼnosi esa albatta oʻqituvchi tomonidan tushuntiriladi.

Metodikada bolalarga nomaʼlum soʻzlar maʼnosini tushuntirishning bir qancha usuli ishlab chiqilgan. Bu usullar soʻzning xususiyati va maʼnosiga bogʻliq holda turlicha boʻladi. Masalan, narsa maʼnosiga ega boʻlgan soʻzlar uchun hammadan yaxshisi oʻquvchilarga koʻrgazmali tushuntirish berishdir. Bunda oʻsha soʻz bilan nomlanadigan narsaning oʻzi yoki rasmi koʻrsatiladi. Nomaʼlum soʻzlarning maʼnosini tushuntirishda rasmning ahamiyati haqida. K. D. Ushinskiy shunday deb yozgan edi: “Bola tabiati koʻrgazmalilikni talab qiladi. Bolaga qandaydir 5 ta nomaʼlum soʻzni oʻrgating, u ular ustida uzoq va behuda aziyat cgekadi. Lekin 20 ta shunaqa soʻzni rasmlar bilan bogʻlasangiz, bola ularni darrov oʻrganib oladi.”

Soʻz maʼnosini koʻrgazmali tushuntirish imkoni boʻlmaganda oʻqituvchi “semantik izohlashlar”dan birini qoʻllab, tushunarsiz soʻzning maʼnosini qisqa soʻzli izohli yoʻllar bilan ochish kerak.

Boshlangʻich sinfda semantik izohning quyidagi usullarini qoʻllash mumkin:

1. Oʻquvchilarga tushunarsiz soʻzning maʼnosi unga bir nechta sinonim soʻz keltirish orqali ochiladi, masalan: nurafshon – yorugʻ, nurli, charogʻon, tabarruk –aziz, moʻtabar, muborak va hokazo. Bu usulni qoʻllaganda oʻqituvchi shuni nazarda tutishi kerakki, soʻzni sinonimik izohlash oʻquvchilar har bir izohlovchi sinonimning maʼnosini yaxshi tushungandagina maqsadiga erishishi mumkin. Shuning uchun notanish soʻzni izohlash uchun olinadigan sinonim sifatida bolalarga maʼnosi yaxshi maʼlum boʻlgan umumisteʼmol soʻzlarni tanlash keral. Masalan, *fazo* soʻzining maʼnosini *koinot* soʻzi orqali emas, *osmon* soʻzi orqali tushuntirish lozim.

2. Tushunarsiz soʻzning maʼnosi oʻsha soʻz bilan ataladigan obyekt (narsa, belgi, harakat)larni sanab oʻtish orqali tushuntirish mumkin. Masalan, *metall – bu oltin, kumush, temir, qoʻrgʻoshin..., hasharot – bu kapalak, qoʻngʻiz, ari, chumoli...*

Oʻquvchilarning soʻz maʼnosini oʻzlashtirishdagi psixologik xususiyatiga eng yaxshi tarzda javob berib, sanab oʻtiladigan izohlar soʻz maʼnosini bu izoh soʻz bildiradigan barcha obyektни qamrab olmaganda ham toʻgʻri tushunish uchun yetarli asos hosil qiladi.

3. Oʻquvchiga nomaʼlum soʻzning maʼnosi tasviriy yoʻl bilan tushuntirilishi mumkin. Bunday izohda soʻz maʼnosi haqida butun zaruriy axborot beriladi. Masalan, *xirmon – dalada oʻsadigan oʻsimlik hosili yigʻilgan uyum: paxta xirmoni, bugdoy xirmoni; anʼana – otabobolardan qolgan odat; masʼuliyat – biror ishni qilishda javobgarlik sezish; moʻjiza – sirli, sababini tushuntirib boʻlmaydigan voqea, narsa.*

4. Tushunarsiz soʻzning maʼnosi mantiqiy taʼrif yoʻli bilan, yaʼni jins tur munosabatiga ishora qilish orqali ochilishi mumkin. Soʻz maʼnosini bu usul bilan tushuntirayotganda oʻqituvchi avval izohlanayotgan soʻzning qaysi jinsga mansubligini koʻrsatuvchi kengroq maʼnoli soʻzni aytib undan soʻng izohlanayotgan soʻz nomlaydigan narsaning turi, farqli belgisini koʻrsatadigan soʻz birikmasi yoki alohida soʻz keltirishi kerak. Masalan, *soʻna – hasharot, qoramollarning qonini soʻradigan chivinga oʻxshash hasharot; shabnam – suv, kechqurun oʻsimliklar ustiga tushib, tongda tomchi-tomchi boʻlib turadigan suv; farzand – bola, odamning bolasi; bolari – ari, asal chiqaradigan ari.*

Leksik mashgʻulotlarda oʻqituvchi tomonidan soʻz maʼnosini tushuntirishning yuqorida koʻrib oʻtilgan usullaridan foydalanish faqat oʻquvchilarning ularga zarur leksikani tushunishi va oʻzlashtirishini taʼminlabgina qolmay, bolalarning u yoki bu soʻz bilan bogʻliq tushunchalar haqidagi tasavvurining kengayishi va chuqurlashishiga yordam beradi.

Shuni bilish lozimki, faqatgina soʻz maʼnosi bilan tanishtirish oʻquvchilarning lugʻat zaxirasini yangi leksik birliklar bilan boyitsa-da, hali ularning oʻquvchining faol lugʻatiga kirita olmaydi. Soʻzni boshqa soʻz bilan bogʻlanishlarsiz, uni nutqda qoʻllashsiz oʻrganib boʻlmaydi. Leksik mashqlarning asosiy vazifasi oʻquvchilarning nutqda soʻzlarni togʻri va aniq qoʻllashga oʻrgatishdan iborat. Shuning uchun

birinchidan leksik mashqlarni gap, matndan uzilgan, izolyatsiyalangan alohida soʻzlar ustida oʻtkazish maqsadga muvofiq emas, ikkinchidan, soʻz maʼnosi tushuntirilgandan keyin oʻquvchilarga yangi soʻz aynan qanday soʻzlar bilan bogʻlanishini koʻrsatuvchi soʻz birikmasi va gaplar tuzishni mashq qildirishi kerak. Har bir soʻzning boshqa soʻzlar bilan birikuvchanligini bilmasdan oʻquvchilar oʻrganilgan soʻzlarni nutqda toʻgʻri va aniq ishlatishga oʻrgana olmaydi.

Boshlangʻich sinflar lugʻat ustida oʻtkaziladigan ishdagi muammoli va murakkab masalalardan biri kichik maktab yoshidagi oʻquvchilarga mavhum tushuncha bildiruvchi soʻzlar maʼnosini tushuntirishdir. Maʼlumki, boshlangʻich sinf oʻquvchilarida abstrakt tafakkur unchalik rivojlanmagan boʻlib, ular, asosan, koʻz bilan koʻrsa boʻladigan, yaʼni aniq narsalarni idrok qilish qobiliyatiga ega. Mavhum maʼnoli soʻzlar esa koʻz bilan koʻrib, qoʻl bilan ushlab, yaʼni sezgi aʼzolari bilan sezib boʻlmaydigan tushunchalarni ifodalaydi, shuning uchun boshlangʻich sinf oʻquvchisi ularning maʼnosini tushunishga qiynaladi. Bu esa boshlangʻich sinflarda mavhum maʼnoli soʻzlar maʼnosini tushuntirish metodikasini ishlab chiqish zarurligini koʻrsatadi. Bizningcha, bunday usullardan biri mavhum tushunchalarni obrazlar yordamida tushuntirishdir. Chunki usuliyotchi olim Dilorom Yoʻldosheva aytganidek: “Alifbo, xat-savod, imlo va talaffuz meʼyorlarini oʻquvchilarga muammoli, muhokama va tanqidiy usullar yordamida singdirish, ularni amalda toʻgʻri oʻqish hamda yozish, adabiy nutq meʼyorlariga rioya qilish odatini mujassamlashtirish bir qadar murakkab. Bu 7–10 yoshli bolalarda oʻta rivojlangan xotira, reproduksiya, psixologik-stereotip shakllanish davri yosh psixofiziologik xususiyatlariga toʻla mos kelmaydi. Shuning uchun mazkur bosqichda oʻquvchining obrazli tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladigan taʼlim usullari yetakchilik qilishi lozim”.

Endi obraz tushunchasi haqida soʻz yuritamiz. Obraz semiotika sohasiga mansub tushuncha boʻlib, ramzning bir turidir. Ramzning oʻziga xos xususiyati quyidagilar: ramz predmetning hissiy obrazidir; u predmetning vakili (namoyandasi)dir; u qandaydir muayyan maʼnoni ifodalaydi; uning shaklining belgilanuvchi predmet bilan bevosita aloqasi yoʻq. Bu xususiyatlar obrazga ham bevosita taalluqli. Mavhum tushunchadan farqli ravishda obraz koʻrgazmalilik xususiyatini namoyon etadi, u voqelikni mavhum mulohazalar bilan emas, balki hissiy yaxlit, bir butun takrorlanmas tarzda aks ettiradi.

Boshlang'ich sinf o'qish va ona tili darsliklarida mavhum ma'noli so'zlar nihoyatda ko'p uchraydi. Masalan, 3-sinf o'qish kitobi darsligida quyidagi mavhum ma'noli so'zlarni uchratish mumkin: *baxt, najot, fan, ijod, shuhrat, qudrat, iymon, istiqlol, mustaqillik, jur'at, navqironlik, umid, vatan, armon, ozodlik* va hokazo.

Bu so'zlarga izohli lug'atga tayanib oddiygina izoh bersak, boshlang'ich sinf o'quvchisi ularning ma'nosini aniq tushuna olmaydi. Masalan, baxt so'ziga o'zbek tilining izohli lug'atida quyidagicha izoh berilgan: **Baxt 1.** Kishining o'z faoliyati natijalaridan, hayotda qo'lga kiritgan yutuqlaridan to'la qoniqishi, yashash tarzidan mamnunligi, muayyan maqsadga yetgani, orzu-umidining ushalishi sifatida namoyon bo'ladigan ma'naviy-axloqiy tushuncha. **2.** Hayotdan to'la mamnunlik va bearmonlik holati; saodat, qut. Ko'rinib turibdiki, ikkala ta'rif ham abstrakt xususiyatga ega bo'lib, bolada aniq tasavvur hosil qilmaydi.

Yoki adolat so'zini olib ko'ramiz: Adolat – odilona ish tutish, odillik. Bu izohdan ham boshlang'ich sinf o'quvchisi hech narsa uqib olmasligi ayon.

Xuddi shu tushunchalarni obraz yordamida tushuntirganimizda esa o'quvchida ular haqida yaqqol tasavvur hosil bo'ladi. Biroq ta'kidlash joizki, mavhum ma'noli so'zlarga obraz yordamida ta'rif berganimizda uning asosiy izohini ham keltirish zarur bo'ladi. Aks holda o'quvchining bu hodisa haqidagi tushunchasi chala bo'lib qoladi.

Bu borada ajdodlarimiz tajribasiga suyansak, nihoyatda to'g'ri yo'l tutgan bo'lamiz. Masalan, 1-sinf o'qish kitobi darsligida Yusuf Xos Hojib qalamiga mansub mavhum ma'noli so'zlarni tushuntirishning go'zal namunasi berilgan. Buyuk alloma o'quv-idrok, bilim so'zlarini quyidagicha tushuntiradi: "O'quv, idrok qorong'u tundagi mash'alaga o'xshaydi, bilim esa shu mash'aladan taralayotgan nurga o'xshaydi". Naqadar go'zal va aniq ta'rif, shunday emasmi?!

Quyida bir necha mavhum ma'noli so'zning obraz vositasida izohlanishiga misol keltiramiz.

Baxt so'zini quyidagicha izohlash mumkin: O'quvchilar, baxt – kishining hayotdan to'la xursandlik, mamnunlik holati. Baxt – bir qancha bo'laklardan iborat tushuncha. Baxtni bir necha yaproqli gulga o'xshatish mumkin.

O'qituvchi doskaga quyidagi rasmni chizadi yoki tayyor chizilgan rasmni iladi:

O'qituvchi rasmga izoh beradi: «Mana, o'quvchilar, ko'rib turganingizdek, baxt sog'liq, ahil va mehribon oila, sadoqatli do'stlar, boylik, yurtimizning tinch va obodligi, orzu va unga erishishdan iborat ekan. Odamda shularning barchasi bo'lsa, uni baxtli odam deyish mumkin. Shulardan birortasi yetmasa, odamning baxti to'kis bo'lmaydi».

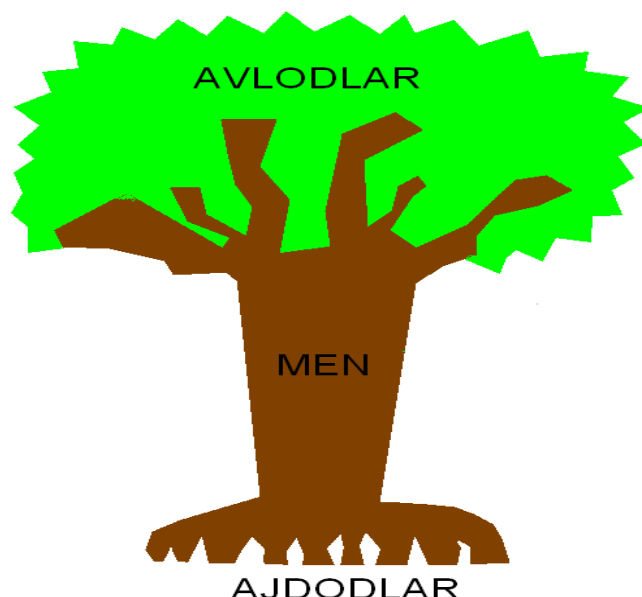
O'qituvchi o'quvchilarni faollashtirish uchun ularga: «Mana shu baxt guliga yana qanday yaproqlarni qo'shish mumkin?» – deb savol berishi va o'quvchilar bilan birga yaproqlar sonini istagancha ko'paytirishi mumkin.

Savob so'zini quyidagicha izohlash mumkin: «O'quvchilar, savob – o'zgalarga beminnat qilingan xolis yordam, yaxshi ish. Savobni mevali daraxtning odamlarga meva berishiga yoki zilol chashmaning suv ulashishiga o'xshatish mumkin. Daraxt ham, chashma ham bergan mevasi, suvi uchun minnat qilmaydi. Odam ham qilgan savob ishini minnat qilmasligi kerak».

Avlod so'zini o'qituvchi daraxt obrazi orqali quyidagicha izohlashi mumkin:

«O'quvchilar, avlod – farzandlar, nevara, evaralar degani. Avlod so'zini ajdod so'zisiz tushunib bo'lmaydi. Ajdod – avlodga nisbatan ilgari o'tgan ota-bobolar. Avlodlar va ajdodlarni ulkan daraxtga o'xshatish mumkin. Mana, qaranglar».

O'qituvchi o'quvchilarga quyidagi rasmni ko'rsatadi:

Ko‘rib turganingizdek, daraxtning yer ostidagi ildizlari – bizning ajdodlarimiz. Ajdodlarimiz bilan aloqamiz qanchalik mustahkam bo‘lsa, daraxt shunchalik kuchli bo‘ladi. Chunki daraxt ildizlaridan oziqlanadi-da. Biz ota-bobolarimizni hurmat qilsak, ulardan qolgan urf-odatlariga amal qilsak, ular yozgan kitoblarni o‘qib-o‘rgancak, ajdodlarimiz bilan aloqamizni mustahkamlagan bo‘lamiz. Daraxtning shox va butoqlari – bizning avlodlarimiz, ya’ni bolalarimiz. Daraxtning tanasi – bu “men” o‘zim. Aynan “men” orqali ajdodlar va avlodlar aloqasi amalga oshadi».

Adolat so‘zini esa obraz vositasida quyidagicha tushuntirsa bo‘ladi: «O‘quvchilar, adolat bu odamlarga bir xilda munosabatda bo‘lish, birovning foydasi uchun boshqa kishiga zarar yetkazmaslik. Ulug‘ bobomiz Abdulla Avloniy adolat so‘ziga: “Adolat deb boshqalarning moli va nomusini rioya qilmakni aytilur”, – deb ta’rif beradi.

Buyuk alloma Jaloliddin Rumiyl aytganidek:

Har nekim ermish o‘zingga noravo,

Noravodir o‘zgaga ko‘rsang ravo deydi.

Demak, adolatli inson o‘ziga ravo ko‘rmagan narsani o‘zgalarga ham ravo ko‘rmaydi. Chunki adolat qilmagan odam zulm qilgan bo‘ladi. Zulm qilgan odamni esa zolim deymiz.

Adolat taroziga o‘xshaydi (o‘qituvchi tarozining rasmini ko‘rsatadi). Tarozining ikkala pallasiga bir xil yuk qo‘yilsa, uning ikki pallasiga teng bo‘ladi, ya’ni muvozanat saqlanadi. Bir pallasiga og‘irroq yuk qo‘yilsa, tarozining bir pallasiga baland, bir pallasiga past bo‘ladi, muvozanat buziladi, ya’ni adolatsizlik yuzaga keladi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'quvchilariga mavhum tushuncha ifodalovchi so'zlar obrazlar yordamida tushuntirilganda bolalarda mazkur tushuncha haqida aniq tasavvur hosil bo'ladi.

Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish kitobida uchraydigan o'quvchilar uchun tushunarsiz so'zlar mazmuniy xususiyatiga ko'ra turlichadir. Shuning uchun bu so'zlarning ma'nosini tushuntirishda ularning xususiyatiga mos ravishda eng samarali usulni tanlash lozim. Bu faslda bir necha darslikdagi so'zlar misolida so'z ma'nosini tushuntirishning samarali usulini tanlash haqidagi fikrlarimizni bayon qilamiz.

1-sinf ona tili darsligida o'quvchilarga ma'nosi tushunarsiz bo'lgan so'zlar ancha uchraydi. Ularning ma'nosini yuqorida ko'rsatilgan va boshqa usullar bilan tushuntirish mumkin. Darslikda uchraydigan quyidagi so'zlarning ma'nosini rasmini ko'rsatish yo'li bilan tushuntirish mumkin: *yalpiz, isiriq, kiyiko'ti, ermon, kashta, garmdori, qal'a, fabrika, raketa, chang'i, so'na, so'gal, sa'va, to'ng'iz, turna, sholi, sharshara, charos, shabnam gumbaz, marvaridgul, soda, sa'va, olxo'ri, husayni, chang'i, konki, paroxod, qayin, zarg'aldoq, do'lana, tola, parovoz, teplovoz, elektrovoz, vagon, tog'olcha, metro, kamalak, tuman, mosh, binafsha, chuchmoma, gulsapsar, norin, shilpildiq, qarag'ay, karvon, zangori, feruza, peshayvon, na'matak, qirg'iy, olcha.*

Quyidagi so'zlarning ma'nosini ularga sinonim keltirish orqali tushuntirish mumkin. *Istiqlol – mustaqillik, nurafshon – yorug', muborakbod etmoq – tabrikلامoq, samo – osmon, ko'k, gulshan – gulzor, sabo – shabada, munosabat – bog'lanish, dorivor – shifobaxsh, yaproq – barg, hadya etmoq – bermoq, sovg'a qilmoq, tub – tag, ahil – inoq, huvullamoq – bo'shamoq, javon – shkaf, dastyor – yordamchi, alloma – olimlar, muhlat – vaqt, darg'azab bo'lish – g'azablanish, shu'la – nur, ehtirom – hurmat, badavlat – boy, tazyiq – zug'um, an'ana – odat, ta'na – dashnom, ta'ziya – aza, ma'lumot – xabar, ma'yuslanmoq – xafa bo'lmoq, chashma – buloq, choq – payt, arg'imchoq – ip, darz – yoriq, ranj – qiyinchilik, ganj – boylik, xazina, sust – sekin, bol – asal, tabassum – kulgi, muddat – vaqt, tasalli – yupanch, musaffo – sof, toza, mutolaa – o'qish, do'kon – magazin, zoriqmoq – muhtoj bo'lmoq, noyob – topilmas, undirmoq – o'stirmoq, mamnun – xursand, gavjum – to'la, surkash – surtish, ohista – sekin, et – go'sht, daromad – kirim, xontaxta – stol, javon – shkaf, xazonrezgilik – barglarning to'kilishi, ezgulik – yaxshilik, baldoq – halqa, najot – yordam, mo'tadil – o'rtacha, sarvqomat – tik, chanqagan – suvsiragan,*

so'yla – gapir, so'zla, toblanmoq – chiniqmoq, gazlama – mato, yo'ldosh – hamroh, choyshab – ko'rpa, silliq – tekis, intizom – tartib, olam – dunyo, mug'ombir – ayyor, chaqa – tanga, parranda – qush, istirohat – dam olish, nishon – mo'ljal, tebranmoq – qimirlamoq, husn – chiroy, sohil – qirg'oq, pardoz – bezak, chaman – gulzor, parvarish qilmoq – boqmoq, olishmoq – kurashmoq, urishmoq, jajji – kichkina, mitti, mador – quvvat, g'ubor – chang, dog', jussa – gavda, o'git – nasihat, yumush – ish, jamlamoq – to'plamoq, lazzat – rohat, jasorat – jasurlik, ulug' – buyuk, tortig' qilmoq – sovg'a qilmoq, suyukli – sevimli, boqmoq – qaramoq, maftun bo'lmoq – mahliyo bo'lmoq, beg'ubor – toza, sof, ko'lanka – soya, ensiz – qisqa, enli – keng, g'alati – qiziq, hushyor – sezgir, ziyrak, sayyoh – sayohatchi, turist, ilk – birinchi, tashna – suvsiz, chanqoq, hangu-mang – hayron, bezovta – notinch, maysa – o't.

Bu usulni qo'llaganda o'qituvchi shuni nazarda tutishi kerakli so'zlarni sinonim orqali tushuntirish o'quvchilar har bir izohlovchi sinonimning ma'nosini yaxshi tushungandagina maqsadga etadi. Shuning uchun so'zning ma'nosini tushuntirish uchun keltirilgan sinonim sifatida faqatgina bolalar yaxshi tushunadigan umumiste'mol so'zlarni tanlash kerak.

Darslikdagi quyidagi so'zlarning ma'nosini ular nomlaydigan narsalarni sanab keltirish orqali tushuntirish mumkin.

Hasharot bu – qurt, chumoli, ari, qo'ng'iz, o'rgimchak.

Meva – olma, nok, anjir, o'rik, shaftoli.

Matn – hikoya, she'r, ertak.

Poliz – qovun, tarvuz, handalak.

Ajdod – ota, bobo, buvi, bobokalon.

Avlod – farzand, nevara, evara, chevara.

Texnika – traktor, mashina, dazmol.

Darslikdagi ko'pgina so'zlarning ma'nosini ularning tarkibiy qismlari – morfemalar orqali aniqlash mumkin. Shu narsa ma'lumki, kattalar ham, o'quvchilar ham noma'lum so'zni ma'noli qismga bo'lish va ma'lum bo'lgan o'zakdosh so'z bilan mazmuniy aloqa o'rnatish asosida ochishga harakat qiladi. 3-sinf darsligida quyidagi so'zlarni so'z yasaliish tarkibi – o'zak va yozuvchi qo'shimcha orqali tushuntirish mumkin.

Oromgoh – orom – o'zak, -goh – so'z yasovchi qo'shimcha, joy degan ma'noni anglatadi. Demak, bu so'z orom, dam oladigan joy

ma'nosini bildiradi. Xabardor – xabar – o'zak, dor – so'z yasovchi qo'shimcha, egalik ma'nosini bildiradi. Demak, bu so'z xabari bor degan ma'noni bildiradi, qalamkash – qalam – o'zak, kash – so'z yasovchi qo'shimcha, tortmoq, chizmoq degan ma'noni bildiradi. Demak, bu so'z qalam bilan ishlovchi kishini, ya'ni shoir, yozuvchilarni bildiradi. Ma'rifatparvar – ma'rifat – o'zak, parvar – so'z yasovchi qo'shimcha, otdan anglashilgan narsani tarbiyalash, shunga yaxshi munosabat kabi ma'nolarini bildiradi. Demak, bu so'z ma'rifatni sezuvchi, unga intiluvchi degan ma'noni bildiradi. Da'vogar – da'vo – o'zak, -gar – so'z yasovchi qo'shimcha, otdan ishlab chiqaruvchi kasb yoki faoliyat egasini bildiruvchi shaxs oti yasaladi. Demak, bu so'z da'vo qiluvchi degan ma'noni bildiradi. Ta'sirchan – ta'sir – o'zak, -chan – so'z yasovchi qo'shimcha, egalik, ortiqlik ma'nosini bildiradi. Demak, bu so'z ta'siri bor, kuchli yoki ta'sirga tez uchraydigan degan ma'noni bildiradi. Ma'murchilik – ma'mur – o'zak, -chilik – so'z yasovchi qo'shimcha. Bu so'zning ma'nosini bilish uchun o'zakning ma'nosini bilish kerak. Ma'mur so'zi o'zbek tilining izohli lug'atida obod, farovon, to'kin deb izohlangan. Demak, ma'murchilik so'zi to'kinchilik ma'nosini bildiradi. Childirmakash – childirma – o'zak, -kash – so'z yasovchi qo'shimcha kasb-hunar egasi bo'lgan shaxs oti yasaydi. Demak, bu so'z childirma chaluvchi degan ma'nonini bildiradi. Gulchambar – guldanda qilingan chambarak. Sharsimon – shar – o'zak, simon – so'z yasovchi qo'shimcha, o'xshash degan ma'noni bildiradi. Demak, bu so'z sharga o'xshash degan ma'noni bildiradi. O'quvchilarga so'z yasovchi qo'shimchaning ma'nosi bir marta tushuntirilsa, shu qo'shimcha qo'llangan boshqa so'zlarning ma'nosini ularning o'zi aniqlayveradi. Serqatnov – qatnov – o'zak, ser – so'z yasovchi qo'shimcha, ko'p degan ma'noni bildiradi. Demak, bu so'zning ma'nosi qatnoid ko'p degani. Serhikmat – hikmati ko'p, hikmatga boy. Sohibkor – sohib – o'zak, kor – so'z yasovchi qo'shimcha, kasb egasi mutaxassislik, mashg'ulot bilan bog'liq bo'lgan shaxs oti yasaydi. Bu so'z o'z kasbining ustasi degan ma'noni bildiradi. Badfe'l – fe'l – o'zak, bad – so'z yasovchi qo'shimcha, yomon degan ma'noni bildiradi. G'o'zapoya – g'o'za – o'zak, poya – so'z yasovchi qo'shimcha. Bu so'z g'o'zaning poyasi degan ma'noni bildiradi. Jangovor – jang – o'zak, ovor – so'z yasovchi qo'shimcha. Bu so'z kurashchan, faol degan ma'noni bildiradi. Mashinasoz – mashina –

o‘zak, soz – so‘z yasovchi qo‘shimcha, tuzatuvchi degan ma‘noni bildiradi. Demak, bu so‘z mashina tuzatuvchi degan ma‘noni bildiradi. Hazilkash – hazil – o‘zak, kash – so‘z yasovchi qo‘shimcha, qiluvchi degan ma‘noni bildiradi. Demak, bu so‘z hazil qiluvchi degan ma‘noni bildiradi.

Darsliklardagi quyidagi so‘zlar ma‘nosini o‘quvchilarga tasviriylar bilan tushuntirish mumkin.

Anjuman – keng ko‘lamli, katta yig‘ilish.

Fuqaro – biror mamlakatning doimiy aholisi.

Ma‘vo – turar joy.

Tazyiq – kuch bilan, zo‘rlab o‘tkazilgan ta‘sir, siquv.

An‘ana – avloddan-avlodga o‘tib boradigan urf-odat.

Ma‘rifat – inson va jamiyatning ruhiy, axloqiy, diniy jihatlarining majmui.

Qur‘on – musulmonlarning Olloh tomonidan Muhammad payg‘ambarga vahiy qilingan (tushirilgan) muqaddas kitobi.

Qit‘a – yerning dengiz va okeanlar bilan qurshalgan oltita alohida qismidan har biri.

So‘gal – badanga ko‘pincha qo‘l yoki oyoqda bo‘ladigan qattiq yumaloq o‘simta.

Mo‘jiza – odatdan tashqari kishini hayron qoldiruvchi hotdisa yoki ish, narsa.

So‘na – urg‘ochisi hayvonlarning qonini so‘radigan, erkagi o‘t bilan ovqatlanadigan yirik pashsha.

Xulosa qilib aytganda so‘z ma‘nosini tushuntirishda uning mazmuniy xususiyatini hisobga olgan holda usul tanlash bo‘shlang‘ich sinf o‘quvchilarining yangi so‘zlarni o‘zlashtirishini oson, qiziqarli va samarali qiladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari nutqini rivojlantirishning asosiy yo‘nalish-laridan biri so‘z ustida ishlash, ya‘ni lug‘at ishidir. Ona tili va o‘qish darslarida bajariladigan lug‘at ishi o‘quvchining so‘z boyligini oshirishda muhim ahamiyat-ga ega. M. R. Lvovning ma‘lumot berishicha, IV sinfgacha boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘zlashtiradigan yangi so‘zlarning yarmi o‘quvchilar lug‘atiga ana shu darslar orqali kiradi. “Lug‘at ishi – o‘qituvchi faoliyatidagi bir lavha emas, balki rus tili kursining barcha bo‘limi bilan bog‘langan tizimli, yaxshi tashkillashtirilgan, pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tuzilgan ishdur” – deb yozgan edi taniqli metodis olim A. V. Tekuchev.

Lugʻat ishi bosqichlarini quyidagicha ifodalash mumkin: 1) soʻz maʼnosini tushuntirish, 2) soʻzni faollashtirish, 3) soʻzni nutqda qoʻllash.

Oʻquvchilar lugʻatini faollashtirish – ona tili va oʻqish darslarida bajariladigan lugʻat ishining eng muhim yoʻnalishlaridan biridir. Shuning uchun oʻqituvchining vazifasi – oʻquvchi lugʻatidagi nafaol soʻzlarni faol lugʻat zaxirasiga oʻtkazish uchun oʻquvchiga nafaol soʻzlarning birikuvchanligi va qoʻllanish sohasini oʻzlashtirishga yordam berishdan iborat. Oʻquvchi biror soʻzni oʻzi qayta hikoyalashi, hikoyasi, suhbat, xati, bayoni, inshosida atigi bir marta qoʻllasa ham, bu soʻz faollashgan hisoblanadi. Soʻzni oʻzlashtirish uning maʼnosi, birikuvchanligi va qoʻllanish doirasini bilishdan iborat.

Oʻquvchiga yangi soʻz maʼnosini tushuntirish, uning soʻzni toʻgʻri tushunishiga erishish zarur. Buning uchun esa oʻqituvchi soʻz maʼnosini tushuntirish usullarini bilishi va ulardan oʻrinli foydalanishi lozim. M. R. Lvov soʻz maʼnosini tushuntirishning quyidagi usullarini ajratadi: koʻrgazmali, kontekstual, sinonim keltirish, mantiqiy taʼrif berish, batafsil tavsiflash, antonim keltirish, soʻzning yasaliş tarkibini tahlil qilish.

Soʻz maʼnosini tushuntirish – hali oʻquvchilar lugʻatini boyitishning birinchi bosqichi xolos. Soʻz oʻquvchining “oʻz mulki”ga aylanishi, yaʼni faol lugʻatiga kirishi uchun katta ishni amalga oshirish talab qilinadi. Nutq oʻstirish boʻyicha tajriba shuni koʻrsatadiki, bu borada shablon va rejasizlikka yoʻl qoʻyib boʻlmaydi. Har bir dars uchun rejalashtiriladigan soʻz ustidagi izchil, puxta, doimiy ish olib borilishi lozim.

Oʻquvchilar uchun tushunarsiz va nafaol soʻzlarni faollashtirishning quyidagi yoʻllari mavjud:

1. Boshlangʻich sinf “Ona tili” darsliklarida berilgan oʻquvchilar lugʻatini faollashtirishga doir mashqlarni bajartirish.

2. Oʻqish darslarida oʻqiganlarini qayta hikoyalash, suhbat, bayon, inshoda yangi va nafaol soʻzlarni qoʻllash.

3. Ona tili va oʻqish darslarida oʻqituvchining oʻzi tomonidan tuzilgan mashq va topshiriqlardan foydalanish.

4. Ona tili darsligidagi mashqlarga qoʻshimcha topshiriqlar ilova qilish.

Biz bu maqolada uchinchi va toʻrtinchi yoʻl haqida soʻz yuritamiz.

Ona tili va o'qish darslarida o'quvchilar lug'atini faollashtirish uchun o'qituvchining o'zi tomonidan tuziladigan quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. Har bir qatordagi o'zakdosh so'zlarni toping.

Qadrli, aziz, qadrdon;

Vafodor, sadoqatli, bevafo;

Mehrli, xushfe'l, mehribon;

Qo'pol, qo'rs, qo'pollik.

O'zakdosh so'zlarni ajratib yozing. O'zagini belgilang. Shu so'zlardan istagan birini qo'llab gap tuzing.

2. *Sabr, hurmat, e'tibor* so'zlariga o'zakdosh so'zlar toping.

Izohli lug'atdan bu so'zlarning ma'nosini o'qing va eslab qoling.

1) Insonni nima uchun hurmat qilish mumkin?

2) Har qanday odam hurmatga loyiqmi?

3. Har bir so'zning qaysi turkumga kirishini aniqlang.

Ishonch, ishonmoq, e'tibor, ishonchli, mehmondo'st, mazax qilmoq, xafa qilmoq, xushfe'l, bag'ritosh, nafratlanmoq, yaxshi ko'rmoq, loqayd, hurmat, halol, rost, rostgo'y, shafqatsiz, insonparvar.

So'zlarni uch ustunchaga ajratib yozing: ot, sifat, fe'l. Insonning ijobiy xislatlarini ayting. *Bag'ritosh* va *mehribon* so'zlarining ma'nosini tushuntiring.

4. Berilgan so'zlarga qarama-qarshi ma'noli so'zlar topib yozing.

Dono odam – nodon odam; xushfe'l yigit –...; jasur askar –...; shirinso'z bola –...; bag'ritosh odam –...; qahrli nigoh –...

Foydalanish uchun so'zlar: *badfe'l, mehribon, qo'rqqoq, qo'pol, mehrli.*

5. Berilgan sifatlarning umumiy jihati nimada? Ularning ma'nosida qanday farq bor?

Xushmuomala, shirinso'z, xushfe'l, nazokatli, odobli, muloyim, kirishimli, dilkash.

6. Lug'at diktanti.

Birinchi ustunchaga odamlar qanday bo'lishi kerakligi bildiruvchi, ikkinchi ustunchaga qanday bo'lmasligi kerakligini bildiruvchi so'zlarni yozing.

Xushfe'l, qo'pol, yolg'onchi, halol, vijdonli, qasoskor, sabrli, shafqatli, to'g'riso'z, shafqatsiz.

Shu so'zlardan uchtasini tanlab gap tuzing.

7. Quyidagi gaplardan *to'g'ri* so'zining ma'nolarini qiyoslang.

To 'g 'ri odam yolg 'on gapimaydi. Nodirning javobi to 'g 'ri.

Qaysi so'zlar birinchi gapga, qaysi so'zlar ikkinchi gapga mos keladi: *halol, aniq, insofli, rost.*

8. Yumshoq va muloyim so'zlarini quyida berilgan qaysi otlar bilan bog'lash mumkin?

Divan, so 'z, odam, mum, kulgi, yostiq, xamir, ko 'rpa, muomala.

9. Qarama-qarshi ma'noli so'z yozib, ma'nosini izohlang.

shafqatsiz – ...;

xushmuomala – ...;

vijdonli – ...;

ishchan – ...;

loqayd – ...;

sabrli – ...;

andishali – ...;

saxiy – ...;

Boshlang'ich sinf "Ona tili" darsliklaridagi mashqlarga quyidagi qo'shimcha topshiriqlarni tavsiya qilamiz:

1. 2-sinf "Ona tili" darsligidagi 39-mashqda. *Inoq, intizom, ilg 'or, ilm, pichan, nihol, koinot* so'zlari ishtirokida so'z birikmasi tuzing.

Foydalanish uchun so'zlar: *do'stlar, rioya qilmoq, mamlakat, maktab, o 'rmoq, o 'tqazmoq, cheksiz, olmoq.*

Inoq, ilm, nihol, koinot so'zlariga ma'nodosh so'zlar toping .

2. 2-sinf "Ona tili" darsligidagi 83-mashqda. *Haykal, hamshira, handalak, hashar, harorat, hoshiya* so'zlari ishtirokida so'z birikmalari tuzing.

Foydalanish uchun so'zlar: *xushbo 'y, Navoiy, ayol, umumxalq, xona, daftar.*

Shu so'z birikmalaridan uchtasini tanlab gap tuzing.

3. 3-sinf "Ona tili" darsligidagi 21-mashqqa. *Anhor, olxo 'ri, javon, nordon, arqon, poda, beda, sabr* so'zlari ishtirokida so'z birikmasi tuzing. Foydalanish uchun so'zlar: *katta, kitob, uzun, qora, tezoqar, ko 'm-ko 'k, olma.*

Poda so'zining uyur, *gala* so'zlaridan farqini ayting.

4. 3-sinf "Ona tili" darsligidagi 39-mashqqa. *An 'ana, marifat, e 'tirof, ta 'na, ta 'ziya* so'zlarining ma'nosini lug'atdan foydalanib izohlang.

Shu so'zlar ishtirokida so'z birikmasi tuzing.

An 'ana, marifat, ta 'na so'zlariga ma'nodosh so'zlar toping.

5. 3-sinf “Ona tili” darsligidagi 40-mashqda.

Ma’naviyat, ma’rifat, da’vogar, ta’sirchan, ma’murchilik, mas’uliyat, ta’minot, e’tiqod, ma’yuslanmoq soʻzlarining ma’nosini lugʻatdan foydalanib izohlang. *Ta’sirchan, ma’murchilik, ma’suliyat, e’tiqod, ma’yuslanmoq* soʻzlariga ma’nodosh soʻzlar toping. Shu soʻzlar ishtirokida bittadan gap tuzing.

Mashqda berilgan mazkur soʻzlar ma’nosini 3-sinf oʻquvchisi bilmaydi. Bu soʻzlar ustida lugʻat ishi oʻtkazilmasa, ular hatto oʻquvchining nafaol lugʻatiga ham kirmay qoladi.

6. 3-sinf “Ona tili” darsligidagi 42-mashqda. LuGʻatdan foydalanib *qurʻon, qoʻrgʻon, moʻjiza, daʻvat, maʻsul, meʻmor, qitʻa, soʻgal, saʻva, toʻngʻiz* soʻzlarining ma’nosini izohlang.

Shu soʻzlar ishtirokida soʻz birikmasi tuzing. Foydalanish uchun soʻzlar: *mustahkam, tabiat, hushyorlik, shaxs, oʻqimoq, bino, olti, gʻadir-budur, mitti, ovlamoq.*

7. 3-sinf “Ona tili” darsligidagi 310-mashqqa. (Mashqda “Mening onam” mavzusida 5-6 gapdan iborat matn yozing” deb topshiriq berilgan.) Matnda quyidagi soʻz va iboralardan foydalaning: *oq yuvib, oq taragan, mehribon, istamoq, koʻmaklashmoq, tortiq qilmoq.*

8. 3-sinf “Ona tili” darsligidagi 326-mashqda. *Kezaman* soʻziga ma’nodosh soʻz toping.

9. 4-sinf “Ona tili” darsligidagi 93-mashqda. *Teatr, radio, manfaat, kakao, mutolaa, chavandoz* soʻzlarining ma’nosini lugʻatdan foydalanib izohlang.

Bu soʻzlar ishtirokida soʻz birikmasi tuzing. Foydalanish uchun soʻzlar: *aktyor, koʻrmoq, mohir, ichmoq, kitob, eshitmoq.*

10. 4-sinf “Ona tili” darsligidagi 102-mashqqa. *Jadval, jeton, jayron, jurnal, ijozat, tarjimon* soʻzlarining ma’nosini lugʻatdan foydalanib izohlang.

Shu soʻzlar ishtirokida soʻz birikmasi tuzing. Foydalanish uchun soʻzlar: *goʻzal, koʻpaytirish, olmoq, “Gʻuncha”, mohir.*

Jayron va *jiyron* soʻzlarining farqini ayting.

Soʻz tilning ma’no bildiradigan asosiy birligi. Tildagi soʻzlar yigʻindisi tilning lugʻat boyligini tashkil etadi. Soʻzning ikki tomoni: tovush tomoni va ichki - ma’no tomoni boʻlib uning ma’nosi leksikada oʻrganiladi. Soʻz aniq predmetini ham, mavxum tushunchalarni ham bildiradi. Tilning lugʻat tarkibi jamiyat taraqqiyoti bilan bogʻliq holda

o'zgarib, rivojlanib, boyib boradi. Bularni leksikologiya tekshirib boradi. Shuning uchun ham leksika lug'at ustidan ishlash metodikasining lingvistik asosi hisoblanadi.

Tilning lug'ati qancha ko'p bo'lsa, fikr shuncha aniq ifodalanadi. Jumladan, aniq bir shaxsning ham o'z lug'ati boyligi bo'ladi. Nutqi lug'atga boy kishining nutqi aniq, ravon bo'ladi, shuning uchun boshlang'ich ta'lim oldiga qo'yiladigan asosiy talablardan biri ham o'quvchilar nutqini so'z bilan boyitishdir.

Metodika lug'at ishlarini yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yo'nalishlarini belgilash, o'quvchilar lug'atini boyitish jarayonini boshqarish yo'llarini ishlab chiqadi.

Boshlang'ich ta'lim lug'at ustida ishlash metodikasi 4 yo'nalishda ish olib boradi;

1. O'quvchilar lug'atini boyitish. O'qituvchilarga so'zlarnig ma'nolarini tushuntirish orqali har kuni 8-10 ta so'z bilan, jumladan, ona tili darsida 4-6 so'z bilan lug'atini boyitishni ko'zda tutadi.

2. Lug'atiga aniqlik kiritish: a) o'qituvchilar ma'nosini yaxshi bilmaydigan so'zlar ma'nosini izohlash orqali;

b) kinoyali, ko'p ma'noli so'z ma'nolarini izohlash orqali;

v) sinonim so'zlarning ma'no ottenkalarini izohlash orqali;

g) iboralarning ma'nosini izohlash orqali;

3. Lug'atni faollashtirish, kam ishlatadigan so'zlarni ishlatish uchun sharoit yaratish: diologlar, suhbat uyushtirish, bayon, insho yozdirish.

4. Adabiy tilda ishlatilmaydigan so'zlarni passiv lug'atiga o'tkazish.

Lug'at ustida ishlashda so'zning adabiy orfoepik talaffuzi, imlosi ustida ham ishlanadi.

O'quvchilar nutqi muayyan manbalar asosida boyitiladi.

a) tabiatni, kishilar hayoti, mehnati, bolalar o'yin va o'qish faoliyatini kuzatish orqali;

b) badiiy asarlar orqali;

v) gazeta va jurnal materiallari orqali;

g) radio va teleko'rsatuvlar orqali;

d) ona tili darslaridagi mashqlar orqali;

e) lug'atlar orqali.

So'z ma'nosini tushuntirish juda kam vaqtni olish kerak. O'qituvchi darsga tayyorlanish jarayonida qaysi so'zlarning ma'nosi

ustida ishlashi zarurligini, qay tarzda ishlashini belgilab olishi kerak.

O'qish darslarida 1 marta uchragan, bolalar ma'nosi tushunmaydigan so'zlarning ma'nosini asarni o'qimasdan oldin tushuntirishi kerak.

Ko'chma ma'nodagi so'zlarni, obrazli ifodalarni, umuman, asarning badiiy tiliga doir nutq birliklari asarni o'qib bo'lgach tushuntiriladi.

So'z ma'nolarini tushuntirishda qo'yidagi usullardan foydalaniladi:

1. So'zni matn asosida tushuntirish
2. So'z ma'nosini lug'atdan, kitobdagi izohdan foydalanib tushuntirish.

3. Sinonimlarini keltirib tushuntirish.

4. Antonimiga taqqoslab tushuntirish.

Ko'chma ma'noli so'z, tasviriy ifodalarni, maqollarni ham taqqoslash usuli yordamida tushuntirish mumkin.

5. Birikmalar, gaplar yordamida tushuntirish.

6. So'zni predmetning asosiy belgilarini aytish orqali tushuntirish.

7. Axloqiy mavxum tushunchalarni bildiradigan so'zlar ma'nosini misollar yordamida tushuntirish.

Bir umumiy tushuncha bildiradigan so'zlar sinonim so'zlar deb yuritiladi.

Ular qo'shimcha ma'nolarni uslubiy qo'llanishi bilan o'zaro farq qiladi. O'quvchi nutqi sinonimlarga boy bo'lsa, nutqning ifodaliligi shuncha ortadi.

Sinonim so'zlar bilan ishlash elementlar ravishda 1-sinfдан boshlanadi, lekin maxsus soat ajratilmaydi.

Boshlang'ich sinfda sinonim so'zlar ustida quyidagi mashq turlaridan foydalaniladi.

- 1) berilgan sinonimlarni guruhlash;
- 2) berilgan so'zga sinonim tanlash;
- 3) tushurib qoldirilgan sinonim so'zlarni o'rniga qo'yib matnni ko'chirish;
- 4) sinonimlardan mosini qo'yib gaplarni ko'chirish;
- 5) sinonim so'zlar vositasida didaktik material tanlash.

Zid ma'no munosabatidagi so'zlar antonim so'zlar deyiladi-yu antonimik munosabat so'z va iboralar orasida ham bo'ladi. Antonimlar bilan ham boshlang'ich sinfda amaliy tanishtiriladi. Maxsus mashqlar

uyushtiriladi:

1. Berilgan soʻzga antonim tanlash.
2. Antonim soʻzlar bilan gap tuzish.
3. Berilgan gapga antonim qoʻyib koʻchirish.

Omonim soʻzlar ustida ishlashda ham yuqoridagi kabi ishlar amalga oshiriladi.

Boshlangʻich sinf ona tili darslarida sinonimlar ustida ishlash

Sinonimlar ustida ishlash lugʻat qatlamini oʻrganishning muhim boʻlimidir. Tilning lugʻat boyligi asosan uning sinonimikasi bilan belgilanadi. Narsa, harakat, belgilar haqidagi tushunchalar koʻplab variant, qirralarga ega. Lugʻatda ularni ifodalovchi sinonimlar qanchalik koʻp boʻlsa, tilning ifoda imkoniyatlari shunchalik boy boʻladi. Oʻzbek tili sinonimlarga juda boy. Jumladan, A.Hojiyevning “Sinonimlar lugʻati”da yaxshi soʻziga 14 ta, juda soʻziga 29 ta sinonim keltirilgan. Albatta, boshlangʻich sinflarga barcha sinonimlarni oʻrgatishning zarurati va iloji yoʻq. Ammo sinonimikaning boyligi qoʻllaniladigan leksikaning rang-barang boʻlishi uchun zaxiradir.

Aytib oʻtganimizdek, sinonimlar bu borliqdagi bitta narsani nomlovchi, lekin uning turli tomonini, yoki turlicha nuqtayi nazardan baholash bilan farqlanuvchi soʻzlardir. Sinonimlar oʻzaro lugʻaviy maʼnoning qirralari bilan, emosional-ekspressiv boʻyogʻi bilan, uslubga xosligi bilan, nihoyat izchil qoʻllanishi va boshqa soʻzlar bilan birikuvchanligi (valentligi) ga koʻra farq qiladi. Masalan, *gapirmoq* soʻzining sinonimi *shivirlamoq* past ovozda gapirishni bildiradi, *vaysamoq* soʻzi esa behuda gapirmoq maʼnosini bildirib, soʻzlovchining salbiy munosabatini ifodalaydi.

Boshlangʻich sinflarda sinonimlar (shuningdek, boshqa leksik-semantik guruhlar) toʻgʻrisida nazariy maʼlumot berilmaydi. Biroq sinonimlar ustida amaliy ishlar, ularni kuzatish oʻquvchilarda sinonimlar haqida tushunchani shakllantiradi.

Sinonimlar ustidagi amaliy mashqlar quyidagi elementlardan iborat:

- a) oʻqilgan matnlardan sinonimlarni topish, ularning maʼnolari, ayniqsa maʼno qirralari, sinonim soʻzlar orasidagi farqlarni aniqlash;
- b) mazkur soʻzlarni almashtira oladigan sinonimlar tanlash va maʼno qirralari haqida qoʻllanishidagi farqini belgilash;
- d) sinonimlar yuzasidan maxsus mashqlar (sinonimlarning darajalanishi va h.k);
- e) sinonimlarni ogʻzaki va yozma nutqda faol qoʻllash;

f) nutqiy xatolarni tuzatish (noo‘rin qo‘llangan so‘zlarni), so‘zni unga sinonim bo‘lgan boshqa, berilgan matnga ko‘proq mos keladigan so‘z bilan almashtirish.

Boshlang‘ich sinf ona tili darsliklaridagi ma‘nodosh so‘zlarga doir mashqlar tahlili

Boshlang‘ich sinf ona tili darsliklarida ma‘nodosh so‘zlar alohida mavzu sifatida ajratilmagan. Ma‘nodosh so‘zlarga doir mashqlar so‘z turkumlariga oid mashq va topshiriqlar doirasida berilgan.

Sinonimlar ustidagi elementar mashqlar 1-sinfdan boshlanadi. Masalan, “Alifbe”da o‘quvchilar quyidagi gapni o‘qiydi: “Onam shirin, mazali non yopdilar”. O‘qituvchi o‘quvchilar diqqatini mazali so‘zi shirin so‘zining ma‘nosini kuchaytirayotganiga qaratadi.

2-sinfda o‘quvchilar 2-3 sinonimdan iborat guruhlar tuzadi. Odatda sinonimlar belgining o‘sib borish darajasiga ko‘ra joylashtiriladi: kuchli – baquvvat – zabardast va chiroyli, suluv – zebo . 2 – 4- sinflarda uch va undan ortiq sinonimdan iborat guruhlar tuzish maqsadga muvofiq; qo‘rqmas, botir, jasur (jangchi); saqlamoq, qo‘riqlamoq, himoya qilmoq.

Hikoyalarda fe‘llar ustida ish olib boriladi. Masalan “Bolari va qovog‘ari” hikoyasida: *g‘o‘ng‘illabdi, gapiribdi, debdi, sekin so‘rabdi, javob beribdi*. Xuddi shunday ish-harakat fe‘llari ustida ham olib boriladi: *olib ketsa, tashisa, ko‘tarib keta boshladi* (“G‘isht” hikoyasidan, 3-sinf). Anig‘ini aytganda, bu so‘zlarning, hammasi ham sinonim emas. Lekin boshlang‘ich sinflarda sinonimlarning bunday kengaytirilgan talqini zarurdir. Mohiyatan bolalar bunda bir tematik guruhga kiruvchi so‘zlarni tahlil qiladi. Ayni holatda nutq, gapirishni bildiruvchi so‘zlarni. Bunday so‘zlarning xilma-xilligi fikrni aniq ifodalashni ta‘minlaydi: shivirladi, xitobladi, so‘z qotdi va h. k. neytral bo‘lgan dedi so‘zining jonga tegadigan takroridan qochishga imkon beradi.

1-sinf ona tili darsligida ma‘nodosh so‘zlarga doir 3 ta mashq berilgan (119- 154-, 178-mashqlar). 119-mashqni aynan ma‘nodosh so‘zlar ustida ishlashga doir mashq deb bo‘lmaydi. Unda ma‘nodosh so‘zlarga doir topshiriq bor. Mashqda Qambar Otaning she‘ri berilgan bo‘lib, sharti quyidagicha: “So‘roqlar yordamida harakatni bildirgan so‘zlarni toping va ko‘chiring”. She‘rning matni quyidagicha:

Yaproqlar

Zumrad, yashil yaproqlar
Shovullaydi bog'larda.
Soyasiga chorlaydi
Kun qizigan chog'larda.
Bizlar uchun chang yutib
Tozalaydi havoni.
Ko'zimizga yashnatib
Ko'rsatadi dunyoni.

Mashq matnidan keyin quyidagicha savol shaklidagi topshiriq berilgan: “**Yaproqlar, chorlaydi** so‘zlarini qaysi so‘zlar bilan almashtirish mumkin?” O‘quvchilar *yaproqlar* so‘zini *barglar* so‘zi bilan, *chorlaydi* so‘zini *chaqiradi* so‘zi bilan almashtirish mumkinligini aytadi. Bu topshiriqni bajarish orqali o‘quvchilarda ma’nodosh so‘zlar haqidagi dastlabki tasavvur hosil bo‘ladi, ya’ni ular ayni bir ma’noni birdan ortiq so‘z bilan ifodalash mumkinligini anglaydi.

154-mashqda “Zarif va Zafar” sarlavhali matn berilgan bo‘lib, matndan keyin ma’nodosh so‘zlarga doir topshiriq berilgan. Matn quyidagicha: *Zarif shaharda yashaydi. U qishloqdagi xolasining uyiga bordi. U yerda Zarif Zafar akasiga yordamlashdi.*

Matndan keyin quyidagicha topshiriq berilgan: “Ko‘chiring. *Yordamlashdi* so‘ziga ma’nodosh so‘zlar toping.” O‘quvchilar yordamlashdi so‘ziga ma’nodosh bo‘lgan *ko‘maklashdi, qarashdi, yordam berdi* so‘zlarini topib aytadi. Bu mashq o‘quvchilarga berilgan so‘zga mustaqil ravishda ma’nodosh so‘z topishni o‘rgatishga mo‘ljallangan.

178-mashqda ikki gapdan iborat matn berilgan. Matn quyidagicha: *Maktub tashuvchi kabutar haqida eshitganmisiz? Ular bir yurt dan ikkinchi yurtga xat tashiydi.*

Matndan keyin quyidagicha topshiriq berilgan: Ko‘chiring. **Maktub** va **xat** so‘zlari qanday ma’noni bildiradi.

O‘quvchilar lug‘at yordamida bu so‘zlarning ma’nosini aniqlab bu ikki so‘zning bir xil ma’noni bildirishi, ya’ni ma’nodosh ekanligini bilib oladi. Bu ikki so‘z ayni bir so‘zni takroran qo‘llashning oldini olishga yordam bergan.

2-sinf ona tili darsligida ma’nodosh so‘zlarga doir ikkita mashq berilgan (167-, 232-mashq). 167-mashqda to‘rtta gap berilgan bo‘lib, gaplarda ma’nodosh so‘zlar qavs ichida berilgan. Mashqning sharti

quyidagicha: “Gaplarni o‘qing. Qavs ichida berilgan so‘zlardan mazmuniga mosini tanlab, maqollarni yozing”. Mashqda quyidagi gaplar keltirilgan : 1. Daraxt (bargi, yaprog‘i) bilan ko‘rkam, odam (ishi, mehnati) bilan ko‘rkam. 2. Daryo suvini (bahor, ko‘klam) toshirar, odam qadrini (ish, mehnat) oshirar. 3. (Ko‘klam, bahor) ko‘rkam fasl. 4. Duo bilan (el, xalq) ko‘karar, yomg‘ir bilan (yer, zamin) ko‘karar.

O‘quvchilar o‘qituvchi yordamida mashqni quyidagicha bajaradi: 1. Daraxt yaprog‘i bilan ko‘rkam, odam mehnati bilan ko‘rkam. 2. Daryo suvini bahor toshirar, odam qadrini mehnat oshirar. 3. Bahor – ko‘rkam fasl. 4. Duo bilan el ko‘karar, yomg‘ir bilan yer ko‘karar. Mashqning shartida ma‘nodosh so‘zlar atamasi ishlatilmay, yaqin ma‘noli so‘zlar atamasidan foydalanilgan. Chunki boshlang‘ich sinflarda ma‘nodosh so‘zlar haqida nazariy ma‘lumot berilmaydi.

Bu mashq o‘quvchida ma‘nodosh so‘zlar haqida tasavvur hosil qilish va ularni berilgan ma‘nodosh so‘zlardan mosini tanlashga o‘rgatishga mo‘ljallangan. Mashqning kamchiligi shuki, ayrim gapda qavs ichida berilgan ikkala so‘zni ham qo‘llash mumkin. Masalan, 2-, 3-gaplarda *bahor* so‘zini ham, *ko‘klam* so‘zini ham ishlatish mumkin. 4-gapda esa qavs ichida berilgan *el* so‘zidan ham, *xalq* so‘zidan ham foydalanish mumkin. Binobarin, o‘quvchi “Nima uchun u so‘zni emas, bu so‘zni ishlatish kerak?” deb savol bersa, o‘qituvchi bu savolga javob bera olmaydi. Shuning uchun mashqda shunday ma‘nodosh so‘zlarni berish kerakki, ular bir-biridan hissiy ma‘no bo‘yog‘i, uslubiy xoslanishi va hokazo jihatdan farq qilsin. Berilgan gap mazmuniga aynan bittasi mos bo‘lsin.

232-mashqda tezaytish berilgan: *O‘ktam ko‘m-ko‘k ko‘rkam ko‘klam rasmini ko‘m-ko‘k qalamda chizdi.*

Mashqning topshirig‘ida shunday savol berilgan: Ko‘klam so‘zini xuddi shunday ma‘noli qaysi so‘z bilan almashtirish mumkin?

Bu savol shaklidagi topshiriq o‘quvchida berilgan so‘zga mustaqil ravishda ma‘nodosh so‘z topish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan. 3-sinf “Ona tili” darsligida ma‘nodosh so‘zlarga doir to‘rtta mashq berilgan. Darslikdagi 31-mashqda Po‘lat Mo‘minning she‘ri berilgan. She‘rda ayrim so‘zlar ajratib ko‘rsatilgan. Mashqning sharti quyidagicha: Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarni alifbo tartibida yozing. Ularga yaqin ma‘noli so‘zlar toping. She‘rning matni quyidagicha:

Dilda orzum to‘lug‘dir,
Bir-biridan ulug‘dir.
O‘qib-o‘qib bir kuni
Dadamlarga o‘xshasam,
Odamlarga o‘xshasam.
Yaxshilarga do‘st bo‘lsam,
Doim shirinso‘z bo‘lsam.
Ahil bo‘lib yurishda
Dadamlarga o‘xshasam,
Odamlarga o‘xshasam.

O‘quvchilar mashqni quyidagicha bajaradi:

Ahil – inoq, totuv

Odam – inson, kishi

Orzu – umid, istak

Shirinso‘z – xushmuomala

Bu mashq o‘quvchilarni berilgan so‘zlarga mustaqil ravishda ma‘nodosh so‘z topishga o‘rgatishga bag‘ishlangan. Bunday mashqlarni bajarish uchun o‘quvchilarga ma‘nodosh so‘zlar lug‘ati kerak bo‘ladi.

“Sifat yasovchi qo‘shimchalar” mavzusida 262-mashq berilgan bo‘lib, u ham ma‘nodosh so‘zlar ustida ishlashga bag‘ishlangan. Mashqning sharti quyidagicha: “Otlarga xos belgini bildirgan sifatlarni tanlab gaplarni o‘qing va yozing. Sifatlarning tagiga to‘lqinli chiziq chizing”. Mashqda quyidagi gaplar berilgan: 1. (Zo‘r, qudratli) kran (vazmin, og‘ir) yuklarni bemalol ko‘taradi. 2. (Yoqimli, mayin) shamol (ko‘k, yashil) yaproqlarni silkitdi. 3. (Tor, kichik) uyga sig‘magan odam (keng, katta) hovliga ham sig‘maydi.

O‘quvchilar bu mashqni quyidagicha bajaradi:

1. Qudratli kran og‘ir yuklarni bemalol ko‘taradi. 2. Mayin shamol yashil yaproqlarni silkitdi. 3. Tor uyga sig‘magan odam keng hovliga ham sig‘maydi.

Birinchi gapda *qudratli* so‘zining ishlatilishiga sabab shuki, birinchidan, *zo‘r* so‘zi asosan inson va hayvonga nisbatan ishlatiladi (*zo‘r* yigit, *zo‘r* ot), ikkinchidan, bu so‘z ko‘p ma‘noli. *Qudratli* so‘zi kranning belgisini aniq ifodalaydi. *Og‘ir* so‘zini qo‘llashga sabab vazmin so‘zi o‘zbek tilida asosan tabiatan bosiq degan ma‘noda qo‘llanadi (*vazmin* yigit). Ikkinchi gapda *mayin* so‘zining ishlatilishi

gapning umumiy mazmuni bilan bog'liq. *Yoqimli* so'zi ishlatilsa, shamolning insonga daxldorligi ifodalanishi kerak edi. Masalan: *Yoqimli shamol yuzlarimizni ohista siypalar edi* tarzida. Uchinchi gapda *tor, keng* so'zlarning ishlatilishiga sabab bu gapda sig'moq so'zi ishlatilganligidir. O'zbek tilining izohli lug'atida *tor* so'zining bir ma'nosi "hajmi, sig'imi uncha katta bo'lmagan; siqiq" deb berilgan. *Keng* so'zining ma'nosi esa "ichi, ich hajmi, sig'imi, sathi katta" deb izohlangan.

Bu mashq o'quvchilarni nutqda ma'nodosh so'zlardan mosini tanlab ishlatishga o'rgatishga mo'ljallangan.

3-sinf darsligidagi "Fe'l" mavzusida ham ma'nodosh so'zlarga doir mashqlar berilgan. (291-, 292-mashq). 291-mashqning sharti quyidagicha: "O'qing. Berilgan fe'llarga yaqin ma'noli fe'llar tanlang va ularni birgalikda yozing". Mashqda quyidagi so'zlar berilgan: *sevinmoq, sog'aymoq, tugatmoq, asramoq, yugurmoq, yig'moq*. Mashq matnidan keyin foydalanish uchun quyidagi so'zlar berilgan: *tuzalmoq, quvonmoq, bitirmoq, chopmoq, saqlamoq, to'plamoq*.

O'quvchilar mashqni quyidagicha bajaradi: *Sevinmoq – quvonmoq, sog'aymoq – tuzalmoq, tugatmoq – bitirmoq, asramoq – saqlamoq, yig'moq – to'plamoq*.

Bu mashq berilgan so'zga ma'nodosh topishni o'rgatishga mo'ljallab tuzilgan. Bu mashq orqali o'quvchilar ayni bir harakat ma'nosi bir necha so'z bilan ifodalanishini bilib oladi. Biroq bu mashqda ma'nodosh so'zlarning farqini anglatishga doir topshiriq berilmagan. Bu mashqqa ma'nodosh so'zlarning farqini anglashga doir, shuningdek, ma'nodosh so'zlarni nutqda qo'llashga doir topshiriqlar ham berilsa, maqsadga muvofiq bo'lardi.

292-mashqning sharti quyidagicha: "O'qing. Qavs ichida berilgan so'zlardan mosini qatnashtirib, gap tuzing va yozing". Mashqda quyidagi gaplar berilgan: 1. Chegarachilar tinchligimizni (qo'riqlaydi, saqlaydi, asraydi). 2. Men uy ishlarida oyimga (qarashaman, yordamlashaman, ko'maklashaman). 3. Jahon xalqlari tinchlikni (xohlaydi, istaydi, tilaydi). 4. Poyezd soat 10 da (ketadi, jo'naydi).

O'quvchilar mashqni quyidagicha bajaradi:

1. Chegarachilar tinchligimizni qo'riqlaydi.
2. Men uy ishlarida oyimga qarashaman.
3. Jahon xalqlari tinchlikni istaydi.
4. Poyezd soat 10 da jo'naydi.

Bu mashq o'quvchilarda sinonimik qator ichidan gap mazmuniga mosini tanlab ishlatish ko'nikmasini shakllantirishga qaratilgan. O'quvchilar o'qituvchi yordamida ma'nodosh so'zlarni tahlil qilib, farqini aniqlaydi. Shundan keyin ular ichidan gap mazmuniga mosini tanlab ishlatadi.

Darslikdagi 300-mashq ham ma'nodosh so'zlar ustida ishlashga bag'ishlangan. Mashqning sharti quyidagicha: "Qavs ichidagi qaysi fe'l jonivorlar harakatiga mos kelishini aniqlab gaplarni o'qing". Mashqda quyidagi gaplar berilgan :

Musicha tarnovga (qo'ndi, o'tirdi).

Tovuqlar (donlayapti, ovqatlanayapti).

To'rtko'z uychasidan (qarayapti, mo'ralayapti).

Mushuk quyosh nurida (yayrayapti, rohatlanayapti).

O'quvchilar mashqni quyidagicha bajaradi:

1. Musicha tarnovga qo'ndi. 2. Tovuqlar donlayapti. 3. To'rtko'z uychasidan qarayapti. 4. Mushuk quyosh nurida rohatlanayapti.

Birinchi gapda *qo'ndi* so'zining qo'llanilishiga sabab shuki, *qo'nmoq* so'zi qushlarga xos harakatni bildiradi. O'zbek tilining izohli lug'atida *qo'nmoq* so'zining birinchi ma'nosi "uchishdan to'xtab, yerga yoki biror narsaga o'tirmoq, tushmoq" deb izohlangan. *O'tirmoq* so'zi esa insonga nisbatan ishlatiladi. Ikkinchi gapda *donlayapti* so'zining qo'llanilishiga sabab donlamoq so'zining qushlarga xos harakatni bildirishidir. O'zbek tilining izohli lug'atida *donlamoq* so'ziga "donlarni terib yemoq (qushlar haqida)" deb izoh berilgan. *Ovqatlanmoq* so'zi esa ovqat so'zidan yasalgan bo'lib, insonga xos harakatni bildiradi. Uchinchi gapda *qarayapti* so'zining ishlatilishiga sabab shuki, *mo'ralamoq* so'zi "to'siq, tirqish, teshik orqali" degan ma'noni ifodalaydi. To'rtko'z esa uyachasida to'g'ridan-to'g'ri qarab turibdi. To'rtinchi gapda *rohatlanmoq* so'zining ishlatilishiga sabab shuki, *yayramoq* so'zi "o'zini erkin his qilgan, o'ynab kulgan holatda bo'lmoq: yozilmoq, maza qilmoq" degan ma'noni anglatadi. Mushuk esa quyosh nurida toblanib, rohatlanib o'tiribdi. Bu mashq o'quvchilarda ma'nodosh so'zlarning farqini tushuntirish va gapda ularning mosini tanlab ishlatish ko'nikmasini shakllantirishga mo'ljallab tuzilgan. Bunday mashqlar o'quvchilar nutqining aniq bo'lishiga hamda leksik uslubiy xatolarning oldini olishga yordam beradi.

337-mashq ham ma'nodosh, ham zid ma'noli so'zlar ustida ishlashga bag'ishlangan. Mashqda Tursunboy Adashboyevning she'ri berilgan. She'ring matni quyidagicha:

Ma'nosi bir so'z nima?
Soya bilan ko'lanka.
Bilasizmi, aslida
Olis joyni der uzoq.
Baland yerni tepalik,
Quyosh – oftob, ko'cha – yo'l
Ensiz – qisqa, enli – keng,
Oymomo – shamsiqamar,
Bir mazmunni anglatar.

Mashqning sharti quyidagicha: “She'riy parchani ifodali o'qing. Matnda berilgan ma'nosi yaqin so'zlarni aniqlang”. Mashqning topshirig'i quyidagicha: “Ma'nosi yaqin so'zlarni chiziqcha orqali yonma-yon yozing. Ajratilgan so'zlarga qarshi ma'noli juftini topib yozing. Bu so'zlar qaysi so'z turkumiga kiradi?”

Shuni aytish kerakki, she'rda “ma'nosi bir so'z” deb berilgan hamma so'z ham ma'nodosh emas. Masalan, *baland* so'zi tepalik so'ziga sinonim bo'lolmaydi. Chunki *baland* so'zi belgini bildirsa, tepalik o'zi shu belgiga ega bo'lgan joyni anglatadi. *Ensiz* so'zi ham *qisqa* so'ziga ma'nodosh emas. *Ensiz* so'ziga “O'zbek tilining izohli lug'ati”da “eni uncha katta bo'lmagan; kambar, tor” deb izoh berilgan. *Qisqa* so'ziga esa “bo'ylama o'lchami, uzunligi uncha katta bo'lmagan; kalta” deb izoh berilgan. Bu so'zlarning farqini ularni ayni bir so'z bilan birlashtirib, qiyoslasak aniq ko'ramiz. Masalan, *qisqa* yo'l – uzoq bo'lmagan yo'l, *ensiz* yo'l – tor yo'l. *Oymomo* ham *shamsiqamar* so'ziga emas, *qamar* so'ziga ma'nodosh.

O'qituvchi mashqni bajarishda o'quvchilarga ana shu xatoliklarni tushuntirishi kerak.

Darslikdagi 381-mashq ham ma'nodosh so'zlar ustida ishlashga bag'ishlangan. Mashqning sharti quyidagicha: “Berilgan so'zlarga ma'nodosh (yaqin ma'noli) so'zlar toping. Ma'nodosh otlarni alohida, ma'nodosh sifatlarni alohida, yonma-yon yozing”. Mashqda quyidagi so'zlar berilgan: *Toza, tiniq, do'st, quvnoq, ovoz, go'zal, shabada, yaproq, katta, quyosh*.

O'quvchilar mashqni quyidagicha bajaradi:

Ma'nodosh otlar: *do'st, o'rtoq, oshna; ovoz, tovush; shabada, nasim, sabo; yaproq, barg; quyosh, oftob, kun.*

Ma'nodosh sifatlar: *toza, ozoda, pokiza; tiniq, beg'ubor, shaffof; quvnoq, xushchaqchaq; go'zal, chiroyli, ko'rkam; katta, ulkan, muazzam.*

O'qituvchi bu mashqni bajarish jarayonida o'quvchilarga ma'nodosh so'zlarning farqini ham tushuntirishi lozim. Buning uchun o'quvchilarga bu so'zlar yordamida so'z birikmasi yoki gap tuzdirish yaxshi samara beradi. 4-sinf "Ona tili" darsligida ma'nodosh so'zlarga doir 7 ta mashq berilgan (97-, 255-, 264-, 273-, 275-, 374-, 402-mashqlar).

98-mashqda maqollar berilgan. Mashqning sharti quyidagicha: "Maqollarni o'qing, ma'nosini izohlang. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning aytilishi va yozilishini taqqoslang". Mashqda quyidagi maqollar berilgan:

Yolg'onchining rost so'zi ham yolg'on.

Odobli farzand – oila ko'rki.

Do'st so'zini tashlama,

Tashlab boshing qashlama.

Hunari va odobi bo'lmagan kishidan baxt va davlat ketadi.

Mashq matnidan keyin quyidagicha topshiriq berilgan: "Ko'chiring. Rost, farzand so'zlariga yaqin ma'noli so'zlar toping." O'quvchilar bu topshiriqni quyidagicha bajaradi: rost – chin, to'g'ri, haq; farzand – bola. Bu mashqdagi topshiriq o'quvchida berilgan so'zga mustaqil ravishda ma'nodosh so'z topish ko'nikmasini shakllantirishga mo'ljallangan.

255-mashqda ma'nodosh so'zlar aralash holda berilgan bo'lib, o'quvchidan bu so'zlarni ma'nodoshlik guruhlariga birlashtirish talab qilingan. Mashqning sharti quyidagicha: "Berilgan otlardan ma'nodoshlarini tanlab yozing". Mashqda quyidagi so'zlar berilgan: *Tilak, sovg'a, odam, bahor, kishi, orzu, tortiq, inson, niyat, istak, hadya, ko'klam, armug'on.*

O'quvchilar mashqni quyidagicha bajaradi: Tilak, orzu, niyat, istak; sovg'a, tortiq, hadya, armug'on; odam, kishi, inson; bahor, ko'klam. Mashqdan keyin "Shu so'zlar ishtirokida ikkita gap tuzing" degan topshiriq berilgan. O'quvchilar ma'nodosh so'zlar ishtirokida ikkita gap tuzadi.

Bu mashq o'quvchilarni ma'nodosh so'zlarni aniqlash, guruhlash va o'z nutqida qo'llashga o'rgatishga mo'ljallangan.

Darslikdagi 264-mashqda qor yog'ishi haqida matn berilgan. Matndan keyin "Beg'ubor so'ziga ma'nodosh so'zlar topib yozing" deb topshiriq berilgan. Matnda beg'ubor so'zi ko'chma ma'noda qo'llangan: "Bolalarning beg'ubor qalbi daryoday to'lib-toshyapti". Bu ma'no "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "dog' tushmagan, pokiza" deb izohlangan. Demak, bu holatda beg'ubor so'ziga *toza, pokiza* so'zlari ma'nodosh bo'lib keladi.

273-mashqda ma'nodosh sifatlar va ular bilan birikuvchi otlar berilgan bo'lib, mashqning sharti quyidagicha: "Berilgan sifat va otlardan foydalanib birikma tuzing". Mashqa quyidagi ot va sifatlar berilgan:

Buyuk, ulug', katta, yirik;

Olim, yozuvchi, bino, inson, davlat;

Chiroyli, go'zal, barno, suluv, dilbar;

Qiz, bola, yigit, kelinchak, shahar, diyor.

Mashqda so'zlardan keyin: "Ma'nodosh sifatlarning har biri bitta ot bilan bog'lana oladimi?" deb savol berilgan. Aytish kerakki, bu mashq boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun biroz og'ir. Shuning uchun uni bajarishda o'qituvchining yordami kerak bo'ladi. O'quvchilar mashqni quyidagicha bajaradi:

Buyuk olim, buyuk yozuvchi, buyuk davlat, ulug' davlat, ulug' olim, ulug' yozuvchi, katta bino, katta olim (ko'chma ma'noda), yirik bino, yirik olim.

Chiroyli qiz, chiroyli bola, chiroyli yigit, chiroyli kelinchak, chiroyli shahar; go'zal qiz, go'zal kelinchak, go'zal shahar, go'zal diyor; barno qiz, barno yigit, barno kelinchak; suluv qiz, suluv kelinchak, dilbar shahar, dilbar diyor.

Bu mashq, o'quvchilarni ma'nodosh so'zlarning farqi va birikuvchanligini anglashga, ularni nutqda to'g'ri qo'llashga o'rgatishga bag'ishlangan. Mashqni bajarish asosida o'quvchilar ma'nodosh so'zlar turli ma'no qirrasini bilan bir-biridan farq qilishi, ma'nodosh so'zlarning hammasi ham bitta so'z bilan bog'lana olmasligi haqida xulosa chiqaradi. Jumladan, tahlil qilinayotgan mashqda berilgan *buyuk, ulug'* so'zlari *bino* so'zi bilan bog'lana olmaydi. *Suluv* so'zi *bola, yigit, shahar, diyor* so'zlari bilan bog'lana olmaydi.

Bunday mashqlar o'quvchilarni ma'nodosh so'zlar ichidan birikma, gap mazmuniga mosini tanlab ishlatishga o'rgatishda juda yaxshi samara beradi. Biroq bunday mashqlarni bajarishda o'qituvchi o'quvchilar bilan har bir so'zning ma'nosini tahlil qilishi, ma'nodosh so'zlarning farqini ochib berishi lozim.

275-mashq o'quvchilarni ma'nodosh so'zlarni aniqlash va guruhlashga o'rgatishga mo'ljallangan. Mashqning sharti quyidagicha: "O'qing. Ajratib ko'rsatilgan sifatlarga berilgan sifatlar ichidan yaqin ma'nolilarini topib namunadagidek yozing. Namuna: ko'rkam, chiroyli,..."

Mashqda quyidagi so'zlar berilgan: *Ko'rkam, sezgir, katta, chaqqon, chiroyli, epchil, ziyrak, ulkan, shod, jasur, xursand, qahramon.*

O'quvchilar mashqni quyidagicha bajaradi:

Ko'rkam, chiroyli; ziyrak, sezgir; ulkan, katta; shod, xursand; epchil, chaqqon; jasur, qahramon.

Shuni aytish kerakki, *qahramon* so'zi *jasur* so'ziga ma'nodosh bo'la olmaydi. Ularni so'z birikmasida bir ma'noni ifodalash uchun almashtirib bo'lmaydi. Masalan, *jasur yigit – qahramon yigit* birikmalarida *jasur yigit qahramon* bo'lmasligi mumkin. Qahramon so'ziga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da quyidagicha izoh berilgan: "shijoati, dovyurakligi, botirligi bilan shuhrat qozongan, jonbozlik mardlik qilib, o'zini ko'rsatgan shaxs".

374-mashq fe'l zamonlarini aniqlashga bag'ishlangan bo'lib, mashq matnidan so'ng "Vaqt so'ziga ma'nodosh so'zlar toping" degan topshiriq berilgan. O'quvchilar bu topshiriqni quyidagicha bajaradi: *vaqt, payt, zamon, muddat.*

O'qituvchi o'quvchilarga bu so'zlarning ma'noviy farqini tushuntiradi.

402-mashq ham ma'nodosh so'zlarga bag'ishlangan bo'lib, uning sharti quyidagicha: "O'qing. Ajratib ko'rsatilgan fe'llarga yaqin ma'noli fe'llarni tanlab, ularni namunadagidek yozing. Namuna: gapirmoq-so'zlamoq". Mashqda quyidagi fe'llar berilgan: *Gapirmoq, yanglishmoq, eslamoq, tayyorlamoq, takrorlamoq, istamoq, chanqamoq, hozirlamoq, so'zlamoq, qaytarmoq, adashmoq, xotirlamoq, suvsamoq, eshitmoq, bajarmoq, tinglamoq, ijro qilmoq, xohlamoq.*

O'quvchilar bu mashqni quyidagicha bajaradi:

Gapirmoq – so‘zlam oq, eslamoq – xotirlamoq, istamoq – xohlamoq, hozirlamoq – tayyorlam oq, takrorlam oq – qaytarmoq, suvsamoq – chanqamoq, tinglam oq – eshitmoq, ijro qilmoq – bajarmoq.

Bu mashq o‘quvchilarga ma‘nodosh so‘zlarni aniqlashga o‘rgatishga mo‘ljallangan. O‘qituvchi mashq shartiga qo‘shimcha ravishda ma‘nodosh fe‘llarning farqini anglash va o‘z nutqida qo‘llashga doir topshiriq bersa, mashqning samaradorligi ancha ortadi. 4-sinf “Ona tili” darsligida ma‘nodosh so‘zlarga doir mashqlardan tashqari, ma‘nodosh so‘zlarga daxldor yana bir jihat o‘ziga tortadi. Darslikning ayrim o‘rinlarida o‘quvchilar uchun tushunarsiz so‘zlarga izoh berilgan. Ba’zi izohlarda tushunarsiz so‘zga ma‘nodosh so‘z keltirilgan. Masalan; tug‘ro – gerb, qopqa – darvoza (3-bet), alp – bahodir, pahlavon (5-bet), iqbol – baxtli taqdir, baxt, omad; olqish – maqtash, ulug‘lash (11-bet), boy bermaslik – yutqazmaslik (45-bet), in‘om – sovg‘a, hadya (47-bet), azim – katta, ulkan (49-bet), og‘och – daraxt (53-bet), taft – harorat (77-bet), qal‘a – qasr, qo‘rg‘on (80-bet), haykal – yodgorlik (83-bet), zaxmsiz – ozorsiz, jarohatsiz (93-bet), boqiy – abadiy, mangu, o‘lmas (103-bet), daromad – sof foyda, mablag‘ (106-bet), zarrin – yarqiroq (159-bet), yog‘iy – dushman (133-bet), inmasin – qo‘nmasin, o‘tirmasin (156-bet), siniqmoq – so‘lmoq, sarg‘aymoq (158-bet).

Demak, ma‘nodosh so‘zlar notanish so‘z ma‘nosini izohlashda foydalaniladigan samarali vositalardan biridir.

Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida ma‘nodosh so‘zlar ustida bajariladigan qo‘shimcha mashqlar

Boshlang‘ich sinflarda ma‘nodosh so‘zlarga oid quyidagicha qo‘shimcha mashqlardan foydalanish mumkin:

1. O‘quvchilarda o‘zbek tilidagi ma‘nodosh so‘zlarni ajrata olish ko‘nikmasini shakllantirish uchun ularga kichikroq va tushunarli matndan ma‘nodosh so‘zlarni topishni topshirish mumkin. Masalan, bunday mashqlarni quyidagicha matnda o‘tkazish mumkin.

Bahor

Bahor. Kunlar iliqlashgan. Daraxtlar oq, pushti gullarga burkangan. Moviy osmonni tez-tez bulut qoplab, yomg‘ir yog‘adi. Yomg‘irdan so‘ng zangori osmonda go‘zal kamalak paydo bo‘ladi. Kamalakning ko‘rkam ranglari ko‘zni quvontiradi. Baland tog‘larning yuksak cho‘qqilaridagi qorlar eriy boshlagan.

Topshiriqlar:

1. Matndan chiroyli, baland, moviy soʻzlariga maʼnodosh soʻzlarni topib, tagiga chizing.

2. Tagiga chizilgan soʻzlarni “Maʼnodosh soʻzlar” sarlavhasi ostida yozing. Oʻquvchilar topshiriqni quyidagicha bajaradi:

Maʼnodosh soʻzlar:

Chiroyli = goʻzal, koʻrkam.

Baland = yuksak.

Moviy = zangori.

2. Soʻzlar orasidagi maʼnodoshlik munosabatini tushunishga soʻzlar aralash holda berilgan roʻyxatdan maʼnodosh soʻzlarni aniqlash va guruhlashga oid mashqlar ham yordam beradi.

Birinchi vaqtda oʻquvchilarga faqat soʻzlar roʻyxati emas, ajratilgan sinonimik guruhlarining dominantasi ham beriladi.

Mashq. Quyida ajratib koʻrsatilgan soʻzlarga berilgan soʻzlar ichidan yaqin maʼnolilarni topib namunadagidek yozing.

Namuna: koʻrkam – chiroyli.

Koʻrkam, sezgir, katta, chaqqon, epchil, ziyrak, ulkan, shod, jasur, xursand, qahramon.

Mashqni quyidagicha bajaring: Avval “Maʼnodosh soʻzlar” deb sarlavha yozing. Sarlavha ostida esa ustuncha shaklida koʻrkam, epchil, ziyrak, ulkan, shod, jasur, soʻzlarini yozing.

Maʼnodosh soʻzlar

Koʻrkam –

Epchil-

Ziyrak –

Ulkan –

Shod –

Jasur –

Shundan soʻng soʻzlar roʻyxatini tartib bilan oʻqing va *koʻrkam, epchil, ziyrak, ulkan, shod, jasur* soʻzlariga maʼnodosh soʻzlarni bu soʻzlarning toʻgʻrisiga yozing. Oʻquvchilar bu topshiriqni quyidagicha bajaradi:

Koʻrkam – chiroyli;

Epchil – chaqqon;

Ziyrak – sezgir;

Ulkan – katta;

Shod – xursand;

Jasur – mard.

3. Berilgan soʻzga sinonim tanlash . Oʻqituvchi oʻtini oʻtganda *osmon* soʻzini, sifatni oʻtganda *mazali*, feʼlni oʻtganda *koʻnikmoq* soʻzlarini aytadi. Oʻquvchilar bu soʻzlarga sinonim tanlaydi: *osmon* – *koʻk, samo, falak*; *mazali* – *lazzatli, laziz, totli*; *koʻnikmoq* – *oʻrganmoq, odatlanmoq, odat qilmoq* kabi.

4. Tushirib qoldirilgan sinonim soʻzlarni oʻz oʻrniga qoʻyib, matnni koʻchirish. Bunda yozilishi kerak boʻlgan sinonim soʻzlar roʻyxati tekshirish uchun beriladi. Oʻquvchilar sinonimlarni oʻrniga qoʻyib, ularning qoʻllanilishidagi farqni tushuntiradi.

5. Maʼnodosh soʻzlardan mosini qoʻyib gaplarni koʻchirish. Buning uchun sinonim soʻzlar qatori qavs ichida beriladi, talaba gapning mazmuniga mosini tanlab gapni koʻchiradi: Daryo suvuni (bahor, koʻklam,) toshirar, odam qadrini (mehnat, ish) oshirar. Oltin (oʻt, olov, alanga)da, odam (ish, mehnat)da bilinadi. Birlashgan (yov, dushman)ni yengar.

6. Sinonim soʻzlar qatoridan foydalanib didaktik material tuzish va u bilan mashq ishlash. Buning uchun toʻrtta sinonimik qatordagi soʻzlar tanlanadi va 16 katakka aralash joylashtiriladi. Oʻqituvchi shu katakchalardagi bir soʻzni aytadi. Masalan, chiroyli. Oʻquvchilar shu soʻzga yaqin maʼnoli soʻz (sinonim)ni katakchalardan topib aytadi: *goʻzal, dilbar, sohibjamol, husndor, xushroy*. Sinonimik qatordagi soʻzlar bilan soʻz birikmasi tuziladi: chiroyli shahar, goʻzal manzara, sohibjamol malika va hokazo. Soʻngra oʻquvchilarga shu soʻz birikmalari ishtirokida gap tuzish taklif qilinadi.

7. Berilgan soʻzlarga maʼnodosh soʻz tanlab, ularni almashtirishga doir turli xildagi mashqlar ham soʻzlar orasidagi maʼnodoshlikni tushunishga yordam beradi.

1. Gaplardagi ajratib koʻrsatilgan soʻzlarni qavs ichida berilgan soʻzlarning qaysi biri bilan almashtirish mumkin?

1. Anhordan sharqirab *tiniq* suv oqyapti (sovuq, zilol, shirin).

2. *Issiq* yoz boshlandi (toʻkin-sochin, ajoyib, jazirama) .

3. *Baland* togʻlarning choʻqqisi qor bilan qoplangan (haybatli, ulkan, yuksak).

4. Bugun matematika darsida *qiyin* masalani yechdik (qiziqarli, ogʻir, gʻalati).

2. Soʻz birikmalaridagi sifatlarni yaqin maʼnoli soʻzlar bilan almashtiring.

Mayin shamol –

Toza uy –
Noto‘g‘ri javob –
Sezgir tulki –
Rost gap –
Og‘ir yuk –

Namuna: Mayin shamol – yoqimli shamol.

8. O‘quvchilar lug‘atini faollashtirish usullaridan biri sinonim so‘zlarning leksik birikuvchanligi ustida ishlashdir. U yoki bu sinonim so‘zni qanday so‘zlar bilan qo‘llash mumkin-u, qanday so‘zlar bilan qo‘llash mumkin emasligiga doir bunday ishni ma‘nodosh so‘zlar vositasida so‘z birikmalari tuzishni o‘z ichiga olgan mashqlar ko‘rinishida bajarish lozim. Bunday mashqlarning ahamiyati shundaki, ular ma‘nodosh so‘zlarni passiv bilishdan faol qo‘llashga o‘tishga yordam beradi.

Shunday mashqqa misol keltiramiz.

So‘zni uning ma‘nosiga mos otlar bilan bog‘lab ko‘chiring.

Qari, kekxa (ot, ayol, tol).

Kuchsiz, ojiz, nimjon (shamol, bola, kampir).

Toza, ozoda, beg‘ubor (suv, osmon, uy).

Uzoq, olis, yiroq (vaqt, yo‘l, shahar).

Tinch, sokin, (dengiz, hayot).

Namuna: Qari ot, qari tol, kekxa ayol.

9. Sinonim so‘zlar ustida bajariladigan mashqlarning oxirgi maqsadi o‘quvchilarni fikrini ifodalash uchun o‘z lug‘at boyligidan sinonim so‘zlarni tanlab ishlatishga o‘rgatishdir. Shuning uchun ma‘nodosh so‘zlar ustida bajariladigan mashqlar tizimida o‘quvchilarni o‘z nutqida ma‘nodosh so‘zlarni qo‘llashga o‘rgatadigan ijodiy mashqlar alohida o‘rin tutishi lozim. Bunday mashqlar rasmga qarab yoki o‘tkazilgan sayohat, o‘qilgan hikoya yuzasidan yoziladigan insho ko‘rinishida bo‘ladi. Masalan, tog‘ga sayohat haqida yoziladigan inshoda o‘qituvchi baland, yuksak (tog‘, cho‘qqi), katta, ulkan (xarsang, qoya), toza, zilol (suv, havo), chiroyli, go‘zal (gullar, manzara) kabi ma‘nodosh so‘zlarni qo‘llashni taklif qiladi.

O‘quvchilar berilgan barcha so‘zga ma‘nodosh so‘z topa olmasligi mumkin. Shuning uchun ularga ma‘nodosh so‘zlar lug‘ati kerak bo‘ladi. Biroq hozirgi kunda boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun ma‘nodosh so‘zlar lug‘ati mavjud emas. Binobarin, hozircha “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” va Azim Hojiyev tomonidan tuzilgan “O‘zbek

tili sinonimlarining izohli lug‘ati”dan (Toshkent: “O‘qituvchi”, 1974) foydalanishga to‘g‘ri keladi.

Boshlang‘ich sinflarda antonimlar ustida ishlash

Boshlang‘ich sinflar uchun ona tili fanidan tuzilgan amaliy dastur o‘quvchilarni nafaqat ma‘nodosh so‘zlar, balki qarama-qarshi ma‘noli so‘zlar bilan ham amaliy jihatdan tanishtirishni ko‘zda tutadi. Antonimlar – tilning juda kuchli uslubiy vositasi. Ular nutqni jonlantiradi, uni yanada ravshan va obrazli qiladi.

Bundan tashqari antonimlar ustida bajariladigan mashqlar o‘quvchilardan qiyoslash, taqqoslash, zidlash kabi mantiqiy amallarni qo‘llashi talab qiladi va bu bilan bolalarning fikrlash qobiliyatini o‘stirishga yordam beradi.

Bizningcha, boshlang‘ich sinflardagi lug‘at ishi birinchi navbatda o‘quvchilarning ona tili va o‘qish kitobi darsliklarida mavjud so‘zlarni faol o‘zlashtirishiga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Shuning uchun antonimlar ustida bajariladigan mashqlar asosida ona tili va o‘qish darsliklaridagi leksik material ustida bajarilishi kerak.

Biroq ona tili darsliklarida antonimlar amaliy jihatdan o‘zlashtirish uchun mo‘ljallangan mashqlarning juda kamligi o‘qituvchining ishini birmuncha qiyinlashtiradi. Ammo darslikdagi bu yetishmovchilikni osonlik bilan bartaraf qilish mumkin, chunki darslikda berilgan mashqlarning leksik tarkibida antonimga ega bo‘la oladigan, binobarin, qarama-qarshi ma‘noli so‘zlar juftligi hosil qilinadigan mashqlardan foydalanish mumkin.

Boshlang‘ich sinflarda qarama-qarshi ma‘noli so‘zlar ustida quyidagi mashq turlaridan foydalanish mumkin:

- 1) berilgan so‘zlarga antonim topish;
- 2) ko‘rsatilgan matndan qarama-qarshi ma‘noli so‘zlarni topish;
- 3) berilgan matndagi ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarni ularning antonimi bilan almashtirish;
- 4) antonimik ma‘noga ega bo‘lgan gaplarni yozib tugatish;
- 5) keltirilgan antonimik juftlik ishtirokida gap tuzish.

Berilgan so‘zlarga antonim tanlashga doir mashqlar qo‘yilgan maqsadga bog‘liq ravishda bolalarga turli ko‘rinishda taklif qilinishi mumkin. Boshida faqat antonim topish kerak bo‘lgan so‘zlar emas, balki shu antonimlarning o‘zi ham alohida ro‘yxat qilib beriladi. O‘quvchilarning vazifasi bu ro‘yxatdan kerakli so‘zlarni tanlab olishdan iborat bo‘ladi.

2-sinf ona tili darsligidagi [22] 143-mashqni ko‘rib o‘tamiz. Mashqda tuya, ot, fil, tulki, sigir, quyon kabi hayvonlarning, chumchuq, musicha kabi qushlarning rasmi berilgan. Rasmladan so‘ng quyidagicha topshiriq berilgan: Nuqtalar o‘rniga *katta* yoki *kichik* so‘zini qo‘yib, gaplarni yozing. Namuna: *O‘rdak g‘ozdan kichik*.

Shundan keyin quyidagi gaplar keltirilgan:

Ot tuyadan Sigir fildan Tulki quyondan Kaptar chumchuqdan

Bu mashq o‘quvchilarning antonim so‘zlar bilan ilk tanishuvidir.

Albatta, antonimlarni topishga oid mashqlar o‘quvchilarga antonimlardan o‘z nutqiy faoliyatida foydalana olish ko‘nikmalarini shakllantirish uchun yetarli emas. Buning uchun o‘quvchilar mustaqil ravishda o‘z lug‘at boyligidan antonim tanlaydigan mashqlar, shuningdek, o‘quvchilar yana mustaqil ravishda boshqa so‘zlar ichidan qarama-qarshi ma’noli so‘zlarni topib, ulardan juftlik hosil qiladigan mashqlar zarur. Bunday mashqlarning ikkala turida ham misol keltiramiz.

1. Quyidagi so‘zlarga qarama-qarshi ma’noli so‘zlar topib yozing.

Tor –.....

Baland –.....

Qora –.....

Katta –

Yo‘g‘on –

Issiq –.....

Och –

2. Quyidagi so‘zlar ichidan qarama-qarshi ma’noli so‘zlarni topib, juft holda yozing. *Qattiq, eski, sodda, arzon, yangi, yumshoq, qimmat, ayyor, to‘g‘ri, yengil, semiz, quvnoq, og‘ir, egri, baland, oriq, qisqa*. Qaysi so‘zlar ortiqcha bo‘lib chiqadi? Nima uchun? Bu so‘zlarni alohida yozing.

Antonim sifatlar ustida bajariladigan mashqlar ichida o‘quvchi berilgan so‘zlarga ham sinonim, ham antonim so‘zlar topishi kerak bo‘ladigan kombinatsiyalangan mashqlar alohida o‘rin tutadi. Bunday mashqlarning ahamiyati shundaki, ular antonimlarni ham, sinonimlarni ham yaxshiroq o‘zlashtirishga yordam beradi.

Mana shunday mashqqa misol: Berilgan so‘zlarga avval yaqin ma’noli, keyin esa qarama-qarshi ma’noli so‘zlar tanlang.

Jasur,,,,

Toza ,.....,,,

Orik,,,

Ozod,,,

Notanish,,,

Namuna : Jasur, qo‘rqmas – qo‘rqoq.

Antonim so‘zlar quyidagi belgilarga ko‘ra qarama-qarshi qo‘yiladi: og‘irlik, harorat, makondagi joylashuvi, rangi, vaqtiga ko‘ra va hokazo.

Tajriba shuni ko‘rsatadiki. 3, 4-sinf o‘quvchilari antonimlarning umumiy semantik asosini bemalol aniqlay oladi. Bunday mashqni quyidagicha bajartirish mumkin.

Quyidagi qarama-qarshi ma‘noli sifat juftliklaridan qaysilari og‘irlik, ta‘m, rang, joy, vaqt, kishining holatini bildirishini yozing.

Kasal – sog‘, uzoq – yaqin, oq – qora, shirin – achchiq, og‘ir – yengil, erta – kech, shod – g‘amgin.

Namuna : Rang: oq – qora.

Alohida sifatlarga antonim tanlashga oid mashqlar bilan birga qarama-qarshi ma‘noli sifatlar aniq ma‘noga ega bo‘ladigan so‘z birikmasi ustida bajariladigan mashqlar bajartirish ham zarur. So‘z birikmasi ustida bajariladigan mashqlar ajratilgan sifatlarga qarama-qarshi ma‘noli sifatlar topishdan iborat.

Quyidagi so‘z birikmalaridagi ostida chizilgan sifatlarni qarama-qarshi ma‘noli sifatlar bilan almashtiring.

Qiziqarli o‘yin –

Og‘ir yuk –

Rost gap –

Issiq kun –

Keng xona –

Namuna :

Keng xona – tor xona.

O‘quvchilarga ayni bir sifatning o‘zi qaysi ma‘noda ishlatilganiga qarab har xil antonimlarga ega. Bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatish uchun ularga quyidagicha mashqlarni taklif qilish mumkin. So‘z birikmalaridagi ostiga chizilgan sifatlarni qarama-qarshi ma‘noli sifatlar bilan almashtiring.

Og‘ir yuk –

Og‘ir masala –

To‘g‘ri tayoq –

To'g'ri javob –

O'quvchilar mashqni quyidagicha bajaradi.

Og'ir yuk – yengil yuk;

Og'ir masala – oson masala ;

To'g'ri tayoq – egri tayoq;

To'g'ri javob – noto'g'ri javob.

O'qituvchi savol beradi: O'ylab ko'ringlar, nima uchun ayni bir so'zga turlicha qarama-qarshi ma'noli so'zlarni yozdingiz?

Alohida so'zlar va so'z birikmalariga antonim topishdan tashqari boshlang'ich sinflarda matn ichidan qarama-qarshi ma'noli sifatlar topishga doir mashqlar ham bajartirish lozim. Buning uchun ona tili darsligidagi antonim sifatlar qo'llangan yoki antonim so'z topish mumkin bo'lgan gaplar uchraydigan mashqlar matnidan foydalanish mumkin. O'quvchilarga mashqdan qarama-qarshi ma'noli so'z tanlash mumkin bo'lgan sifatlarni topish topshirib, biz o'quvchida so'z va uning ma'nosiga e'tibor bilan qarash qobiliyatini tarbiyalaymiz va bu bilan bolalar lug'atini faollashtiramiz.

Antonimlarni ajratish uchun o'quvchilarga maxsus tanlangan matnlarni tavsiya qilish ham maqsadga muvofiq. Buning uchun ayniqsa maqol juda qulay vositadir.

Quyidagi maqollardagi qarama-qarshi ma'noli sifatlarni toping.

1. *Kattaga xizmatda, kichikka hurmatda bo'l.*
2. *Egri o'tirsang ham, to'g'ri gapir.*
3. *Yomon gap bosh qozig'i, yaxshi gap jon ozig'i.*
4. *Achchiq savol berib, shirin javob kutma.*
5. *Gapni oz so'zla, ishni ko'p ko'zla.*

Ona tili darslarida uyadosh so'zlar ustida ishlash

Uyadosh so'zlar ustida ishlash ham lug'at ishining muhim tarkibiy qismidir. Uyadosh so'zlar deganda bir turga oid narsa, harakat, belgini bildiruvchi so'zlar tushuniladi. Masalan, *ot – saman, to'riq, qorabayir, jiyron, yo'rg'a* kabi. Biror jinsga mansub narsa-daraxt, meva, gul, qovun, hayvon, baliq va hokazoning turlari nomini bilish o'quvchilar lug'at boyligini oshiruvchi asosiy vositadir. Narsa-buyumlar turining nomini bilish o'quvchiga fikrni aniq ifodalashga imkon beradi. Masalan, 1-sinf o'quvchilari otning bolasini *otcha*, qo'yning bolasini *qo'ycha*, echkinning bolasini *echkicha*, sigirning bolasini *sigircha* deb ataydi. O'qituvchi bu hayvonlarning bolasi alohida so'z bilan ifodalanishini aytadi: otning

bolasi – toy, qo‘yning bolasi – qo‘zi, echkining bolasi – uloq, sigirning bolasi – buzoq. Buni bilgan o‘quvchilar: Sigirimiz sigircha tug‘di emas, Sigirimiz buzoqcha tug‘di deb gap tuzadi. Uyadosh so‘zlarni o‘rganish jarayonida umumiy ma‘noni va xususiy ma‘noli so‘zlar ustida, ularning ishlatilish o‘rinlari ustida ishlash zarur. Bu ish uyadosh so‘zlardan foydalanib, tabiat manzarasi tasviriga oid matn yaratish bilan yakunlanadi.

Uyadosh so‘zlar bo‘yicha quyidagi mashqlar bajarish mumkin:

a) umumiy nom – jins nomini ataydigan so‘zlarni berib, ularning turini atovchi so‘zlar topish. Masalan, o‘quvchilarga daraxt, ot, idish, baliq kabi so‘zlar beriladi. O‘quvchilar quyidagicha uyadosh so‘zlar topadi:

1. Daraxt – tol, terak, qayin, chinor, o‘rik, jiyda.
2. Ot – baytal, ayg‘ir, saman, jiyron.
3. Idish – tovoq, kosa, payola, stakan, choynak, qozon.
4. Baliq – laqqa, cho‘rtan, zog‘ora.

O‘qituvchi bu qatorlarni to‘ldiradi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, uyadosh so‘zlar alohida-alohida narsalarni atab kelgani tufayli o‘qituvchi bu so‘zlar atagan narsa, hayvon, o‘simliklarning rasmini ham o‘quvchilarga ko‘rsatsa bolalar yanada kengroq, batafsilroq ma’lumot oladi.

b) turli uyaga mansub so‘zlar bir joyda, aralash holda beriladi. O‘quvchilarga bu so‘zlarni alohida-alohida uyaga ajratish topshiriladi. Masalan, quyidagi so‘zlar beriladi: *atirgul, ro‘mol, amiri, lola, salla, jambil, handalak, laqqa, nilufar, telpak, bo‘rikalla, zog‘ora, rayhon, do‘ppi, cho‘rtan, boltayutar, sadarayhon*. O‘quvchilar bu so‘zlarni to‘rt guruhga ajratadi: 1. Gul. 2. Qovun, 3. Bosh kiyim, 4. Baliq.

O‘qituvchi ma’lum uyalarga umumiy nomi jins nomini bildiruvchi so‘zlarni o‘quvchilarga yozdirib, ularga bu jinsning turi, navi, xillarini bildiruvchi so‘zlar va ularning ma’nosini topishni vazifa qilib beradi. O‘quvchilar bu vazifani bajarishda turli lug‘at, kitoblardan foydalanadi, izlanadi. Demak, uyadosh so‘zlarni izlash o‘quvchilarni lug‘at bilan ishlashga o‘rgatadi.

Uyadosh so‘zlarni tushuntirishning eng samarali usuli xususiy ma‘noli so‘zlarning rasmini ko‘rsatishdir. Masalan, uzum uyadoshlarini tushuntirishda o‘quvchilarga *husayni, kishmish, kelinbarmoq, toyfi* kabi uzumlarning rasmi ko‘rsatilishi kerak.

Bu yerda ona tili darslarida uyadosh soʻzlar ustida ishlash jarayonini 4-sinf ona tili darsligi bilan ishlash misolida koʻrsatib beramiz. Boshlangʻich sinf ona tili darsliklarida uyadosh soʻzlarga bagʻishlangan maxsus mashqlar bor. Misol uchun 2-sinf ona tili darsligidagi 172-mashqning sharti quyidagicha: Rasmda tasvirlangan hayvonlarning nomini ayting. Shartdan soʻng echki, it, maymun, sigir, ot, mushuk, boʻri, yoʻlbars rasmi berilgan. Rasmdan soʻng avval uy hayvonlari nomini, keyin yovvoyi hayvonlarning nomini yozing deb topshiriq berilgan.

Uy hayvonlari: sigir, ...

Yovvoyi hayvonlar: yoʻlbars

Oʻquvchilar hayvonlar nomini shu ikki uyaga kiritish bilan tasnifni amalga oshiradi. Bu mashqqa qoʻshimcha qilib oʻquvchilarga gaplar tuzdirish mumkin: *Mushuk – uy hayvoni. Yoʻlbars – yovvoyi hayvon.*

Shu darslikdagi 159-mashqning sharti quyidagicha: “Buzoq, boʻtaloq, toychoq, qoʻzichoq qaysi uy hayvonlarining bolasi” Hayvonlar nomini, ularning bolalari nomi bilan yonma-yon yozing. Namuna: Sigir – buzoq,

Bu mashq oʻquvchilar lugʻat boyligini oshirishda juda katta ahamiyatga ega. Bolalar hayvonlar bolasi nomini bilmasa, otning bolasi, qoʻyning bolasi, sigirning bolasi kabi soʻz birikmalaridan foydalanadi. Bu esa ularning nutqini kambagʻallashtiradi.

Oʻqituvchi oʻquvchilarga umumiy nomni bildiruvchi soʻzni aytib, uning turlarini bildiruvchi soʻzlarni topishni vazifa qilib berishi mumkin.

Qush: bulbul, chittak,

Daraxt: terak, tol,

Meva: olma, nok,

Hasharot: qoʻngʻiz, chumoli, kapalak

Shundan soʻng har bir uyadosh soʻzning maʼnosi ustida ishlanadi. Masalan, Bulbul qanday qush? Olma qanday meva?

2-sinf ona tili darsligida ayrim oʻsimlik, qush, hayvonlarga bagʻishlangan matnlar bor: “Naʼmatak” (98-mashq), Saʼva (100-mashq), “Kashtan daraxti” (223-mashq), “Gulbeor” (309-mashq), “Chumchuq” (312-mashq), shotut haqidagi matn (313-mashq). Bunday matnlar oʻquvchilarning muayyan qush, hayvon, hasharot, oʻsimlik haqidagi tasavvurini kengaytiradi.

O'qituvchi o'quvchilarga darsda yoki uyda shunday matnlar tuzishni topshirishi ham mumkin.

O'qish darslarida uyadosh so'zlar ustida ishlash. O'qish darslarida ham o'quvchilar nutqini uyadosh so'zlar bilan boyitish imkoniyati katta. O'qish darslarida uyadosh so'zlar ustida ishlashda "O'qish kitobi" darsligidagi badiiy matnlarda qo'llangan uyadosh so'zlar ustida ish olib boriladi.

3-sinf "O'qish kitobi" darsligidagi "Oltin kuz" matnida meva va qush uyadoshlariga mansub so'zlar qo'llangan. Masalan, mana bu gapda mevalar nomi uyushib kelgan: *Kuzning birinchi oyida **nok, olma, shaftoli, uzum, anjir va anorlar** g'arq pishadi.*

Quyidagi gapda esa qushlar nomi uyushib kelgan: *Kuz kelib, havo soviy boshlaganda **turnalar, chugurchiqlar, qaldirg'ochlar, uzunqanotlar, ko'kqarg'alar** yurtimizdan issiq tomonlarga uchib ketadi.*

O'quvchilar matnni o'qib bo'lgach, o'quvchilar bilan quyidagicha savol javob beradi:

- O'quvchilar, matndagi qush nomini bildiruvchi so'zlarni topib ayting.
- Turna, chug'urchiq, qaldirg'och, uzunqanot, ko'kqarg'a.
- Chug'uchiq qanaqa qush?
- Uzunqanot-chi?
- Ko'kqarg'a-chi?

O'quvchilar bu savollarga javob bera olmasa, o'qituvchi lug'atdan bu so'zlarning izohini o'qitadi. Buning uchun "O'zbek tilining izohli lug'ati" va F. Safarov, S. Safarovning "Boshlang'ich sinf o'quvcilari uchun izohli lug'at" kitobidan foydalanilish mumkin.

Chug'urchiq – chumchuqsimonlar turiga mansub, qora patli, g'ala yuradigan, yerda va darxtda harakatlanishga moslashgan, hasharot va mevalar bilan oziqlanadigan qush .

Uzunqanot – qaldirg'ochlarning qanotli bo'yiga nisbatan uzun bir turi .

Ko'kqarg'a – yashil-ko'k patli ko'klamda keladigan qush.

Birgina so'z bilan berilgan izoh yetarli emas. O'qituvchi o'quvchilarga bu qushlarning rasmini ham ko'rsatishi zarur.

Matnda qo'llangan *nok, shaftoli, olma, uzum, anor* so'zlari anglatgan mevalar o'quvchilarga tanish. Shuning uchun ular ustida alohida to'xtalishning zarurati yo'q.

Matnda quyidagicha gap bor: Tuyoqli jonivorlarning ham hayoti sezilarli o'zgaradi. Bu gapdagi "tuyoqli jonivorlar" so'z birikmasiga

izoh berish lozim. O‘qituvchi bu birikmaga quyidagicha izoh beradi: “O‘quvchilar tuyoqli jonivorlar deganda tuyog‘i bor hayvonlar tushuladi. Bularga ot, sigir, qo‘y, echki, tuya, eshak, bug‘u, kiyik kabi hayvonlar kiradi”.

4-sinf “O‘qish kitobi” darsligida Sh.Sa’dullayevning “Qovun sayli” hikoyasi berilgan. Bu hikoya qovun va tarvuz uyadoshlariga mansub so‘zlar qo‘llangan. O‘qituvchi bu hikoyani o‘qitish jarayonida o‘quvchilarga quyidagicha savol beradi:

– O‘quvchilar, hikoyada qovun nomini bildiruvchi qanday so‘zlar qo‘llangan?

– Handalak, umbirvoqi, ko‘kalapish, doniyor so‘zlari, – deb javob beradi o‘quvchilar.

O‘qituvchi: Kelinglar o‘quvchilar, handalak, umbirvoqi, ko‘kalapish, doniyor qanday qovun ekanligini lug‘atdan o‘qiymiz, – deb taklif qiladi.

O‘quvchilar bu so‘zlarni lug‘atdan topib o‘qiydi:

Handalak – qovunning yumaloq, maydaroq, xushbo‘y eti, yumshoq, ertaroq yetishadigan bir turi .

Umbirvoqi – shakli tuxumsimon tusi sariq aralash qoramtir yashil, sersuv, shirin, kechpishar qovun .

O‘quvchilar izohni o‘qiganidan so‘ng o‘qituvchi ularga bu qovunlarning rasmini ko‘rsatadi.

Shundan so‘ng o‘qituvchi o‘quvchilarga qo‘zivoy tarvuz haqida ma’lumot beradi: Qo‘zivoy – cho‘ziq-sharsimon, yuzasi silliq, po‘sti qoramtir yashil, eti pushti rangli, sersuv, kechpishar tarvuz navi .

Darslikda berilgan “Qo‘rqo‘q” hikoyasida qo‘y uyadoshlik qatoriga manzub *qo‘y, sovliq qo‘zichoq* so‘zlari uchraydi. Ushbu so‘zlar qo‘llangan gaplarni keltiramiz .

1. Katta sovliq qo‘rg‘oni tun ichidan sho‘ng‘ib chiqadi .

2. U qo‘yni ko‘rgan zahoti xuddi yo‘ldosh topilganday qo‘rquvni unutdi .

3. Yashin yalt etganda, sel betida qalqib oqib borayotgan qo‘zichoqq ko‘zi tushdi.

Bu gapda qo‘llangan *sovliq, qo‘zichoq* so‘zlari uyadosh so‘z bo‘lsa, *qo‘y* so‘zi jins nomini bildiruvchi uya so‘zdir.

Bu matndagi uyadosh so‘zlarni o‘quvchilar faol lug‘atiga kiritish uchun quyidagicha ish olib borish mumkin.

1. O‘qituvchi o‘quvchilar savol-javob qiladi.

– O‘quvchilar, matndan qo‘y ma‘nosini bildiruvchi so‘zlarni topinglar-chi?

– Qo‘y, sovliq, qo‘zichoq.

– Qo‘zichoq nima, bolalar?

– Qo‘yning bolasi.

– Sovliq-chi?

O‘quvchilar, albatta, bunga javob bera olmaydi. Shunda o‘qituvchi o‘quvchilarga bu so‘zning ma‘nosini lug‘atdan topib o‘qishni taklif qiladi O‘quvchilar topib o‘qiydi.

– Sovliq – qo‘zilagan, sog‘iladigan qo‘y: ona qo‘y.

– O‘qivchilar, qo‘yning erkagi nima deb atalishini bilasizmi?

– Qo‘chqor deyiladi.

– Qo‘zichoq, qo‘chqor, sovliq so‘zlarini bitta so‘z bilan nima deb atash mumkin?

– Qo‘y deb atash mumkin.

– Demak, o‘quvcilar qo‘y so‘zi umumiy nomni, qo‘zichoq, qo‘chqor, sovliq so‘zlari uning turlarini bildirar ekan.

2. Shundan so‘ng o‘qituvchi bu so‘zlar ishtirokida gap yoki kichik matn tuzishni topshirishi mumkin.

4-sinf “O‘qish kitobi” darsligida shoir Mirtemirning “Qush tili” she’ri keltirilgan. Bu she’rda bir qancha qushning nomi keltirilgan:

Qushlar, hey, ketmang uzoq,

Qo‘ymayman sizga tuzoq.

Bo‘zto‘rg‘ay, bo‘zlashaylik,

Turumtoy, so‘zlashaylik

Qaldirg‘och, quvlashaylik

Betilmoch, quvnashaylik

Sa‘vaoy, sayrashaylik

Soyma-soy yayrashaylik

Qushlar, hey, ketmang uzoq,

Qo‘ymayman sizga tuzoq.

Cho‘chimang, hoy chumchuqlar,

Laylak-u, chug‘urchuqlar

Ko‘kqarg‘a-yu, zarg‘aldoq

Bulduriq ham tuvaloq

Suqsur, oqqush, tustovuq

Sayranglar menga yovuq

O‘ylamangki, otgum tosh,

*O'ylamangki, men bebosh
 Ketmang yiroq, qushlar hey,
 Go'yo yorug' tushlar hey
 Qush yurti – men sevgan yurt
 To'qay, to'z, qopchig'oy
 Mendan qochma, hoy burgut,
 Do'stlashaylik, qarchig'ay
Kaklik, to'ti, bedana,
 Sepay tariq, sedana
 Keling ha, sirlashaylik,
 Keling ha, tillashaylik*

Bu she'rnin o'tishda qush uyadoshlari ustida quyidagicha ish olib boriladi.

1. O'qituvchi o'quvchilarga she'rdagi qush nomini bildiruvchi so'zlarni o'qishni aytadi.

O'quvchilar bu so'zlarni topib o'qiydi: – Bozto'rg'ay, turumtoy, qaldirg'och, sa'vaoy, chumchuq, laylak, chug'urchiq, ko'kqarg'a, zarg'aldoq, buulduriq, tuvaloq, suqsur, oqqush, tustovuq, burgut, qarcig'ay, kaklik, to'ti, bedana.

O'qituvchi shunday savol berdi:

– Bu qushlardan qaysilarini bilasiz?

– O'quvchilar qaldirg'och, chumchuq, laylak, burgut, to'ti kabi qushlarni bilishini aytadi.

2. Shundan so'ng o'qituvchi o'quvchilarga ular bilmaydigan qushlar haqida ma'lumot berdi. U o'quvchilarga bu qushlarning izohini "Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun izohli lug'at"dan topib o'qishni taklif qiladi. O'quvchilar topib o'qiydi:

Bo'zturg'ay – to'rg'aylar oilasiga mansub bo'z rangli, asosan qumloq va sho'r joylarda yashovchi qush.

Turumtoy – yitqich qushlar turkumining lochinsimonlar oilasiga mansub o'rmon va tog'lik joylarda yashaydigan qush. .

Tustovuq – tovuqlar zotiga mansub, patlari chiroyli asosan to'qaylarda yashaydigan qush; qirg'ovul – .

Sa'va – rang – barang patli sayroqi qush.

Chug'urchiq – chumchuqsimonlar turiga mansub qora patli gala bo'lib yuradigan, hashrot va mevalar bilan oziqlanadigan qush.

Ko'kqarg'a – yashil, ko'k patli ko'klamda keladigan qush.

Zargʻaldoq – qanotlari qoramtir, oʻzi sariq sayroqi qush .

Bulduruq – kaptarsimonlar oilasiga mansub, ola-bula patli, ovlanadigan choʻl qushi, qorabovur.

Suqsur – oʻrdaksimonlar oilasiga mansub, patlari uzun va ingichka qush .

Qarchigʻay – kalta qayrilma tumshuqli, tirnoqlari uzun va oʻtkir, ovga solinadigan yirtqich qush.

Kaklik – tovuqsimonlar oilasiga mansub sayroqi togʻ qushi.

Toʻti – tropik oʻrmonlarida yashaydigan, koʻpchilik turi chiroyli, rang-barang qush.

Bedana – tovuqsimonlar turkumining qirgʻovulsimonlar oilasiga mansub parranda, kichik sayroqi qush.

Oʻqituvchi qush nomlarining izohini oʻqitish baravarida oʻquvcilarga ularning rasmini ham koʻrsatib ham boradi.

3. Shundan soʻng oʻqituvchi sheʼrdagi qushlarni turli jihatdan tasniflashga oʻtadi. U shunday deydi:

– Oʻquvchilar, mana koʻrdingizlar, qushlar koʻrinishi va xususiyatiga koʻra turlicha boʻlar ekan.

– Endi sizlarga bir topshriq, daftaringizda sheʼrdagi qushlarni 2 guruhga: yirtqich va hasharotxoʻr qushlar guruhiga boʻlib yozing.

Oʻquvchilar qushlarni 2 ga boʻlib boradi:

Yirtqich qushlar: turumtoy, burgut, qaldirgʻoch;

hasharotxoʻr qushlar: boʻzturgʻay, qaldirgʻoch, saʻva, chumchuq, laylak, chugʻurchiq, koʻkqargʻa, zargʻaldoq, bulduriq, tuvaloq, suqsur, oqqush, tustovuq, kaklik, toʻti, bedana.

– Endi oʻquvchilar, bu qushlarni sayroqi qushlar va sayramaydigan qushlarga ajtaramiz.

Oʻquvchilar ajratadi.

Sayroqi qushlar

Saʻva

Zargʻaldoq

Kaklik

Bedana

Boʻztoʻrgʻay

Qaldirgʻoch

Chugʻurchiq

Oqqush

Tustovuq

Sayramaydigan qushlar

Turumtoy

Chumchuq

Laylak

Koʻkqargʻa

Bulduriq

Tuvaloq

Suqsur

Burgut

Qarchigʻay

Oʻqituvchi bu tasnifni amalga oshirishda oʻquvchilarga yordam beradi.

Tasnif amalga oshirilgandan soʻng oʻqituvchi shunday savol beradi: – Qaysi guruhga mansub soʻzlar *sayradi* soʻzi b bilan bogʻlana oladi?

Oʻquvchilar sayroqi qushlar guruhidagi soʻzlar deb javob beradi.

4. Shundan soʻng oʻqituvchi oʻquvchilarga qush nomlarini qatnashtirib 4 – 5 ta gap tuzishni topshiradi.

Bunday topshiriqlarni bajarish natijasida oʻquvchilar nutqi qush uyadoshlariga mansub soʻzlar bilan boyiydi. Ularning qushlar haqidagi tasavvuri kengayadi.

Darslikdagi “Tushovli toʻy” hikoyasida ot uyadoshlariga oid saman, toy, qashqa, aygʻir soʻzlari uchraydi. Bu hikoyani oʻtishda uyadosh soʻzlar ustida quyidagi ish olib boriladi. Oʻqituvchi hikoyadan ot maʼnosini bildiruvchi soʻzni topishni soʻraydi. Oʻquvchilar *saman, toy, qashqa, aygʻir* soʻzlarini topib aytadi. Shundan soʻng oʻqituvchi bu soʻzlarning maʼnosini lugʻatdan topib oʻqishni taklif qiladi. Oʻquvchilar bu soʻzlarning maʼnosini lugʻatdan topib oʻqiydi.

Saman och, malla, sargʻish tusli ot.

Toy otning bir yoshdan 2 yoshgacha boʻlgan bolasi.

Qashqa ot mol yoki peshonasidagi oq joy oq nishona, shunday nishonali ot – mol .

Aygʻir – 3-4 yoshli erkak ot, umuman erkak ot.

Shundan soʻng oʻqituvchi oʻquvchilar bilan quyidagicha savol-javob qiladi. Oʻquvchilar toy otning bir yoshdan ikki yoshgacha bolasi boʻlsa, otning bir yoshgacha boʻlgan bolasi nima deyiladi?

Oʻquvchilar javob berolmasa, oʻqituvchi shunday izoh beradi:

– Otning bir yoshgacha boʻlgan bolasi, oʻquvchilar, qulun deyiladi. Ikki yoshdan uch yoshgacha boʻlgan bolasi esa qoʻnon, 3 yoshdan katta ot esa doʻnon deyiladi.

– Aygʻir erkak ot boʻlsa, urgʻochi ot nima deyiladi?

Oʻquvchilarning koʻpchiligi, albatta, buni bilmaydi. Shuning uchun oʻqituvchining oʻzi izoh beradi.

– Urgʻochi ot baytal deyiladi, bolali baytal esa biya deyiladi.

Darslikdagi Yusuf Xos Xojib qalamiga mansub “Bahor ta’rifida” matnida rang va qush uyadoshlariga mansub soʻzlar qoʻllangan. Quyidagi gapda rang bildiruvchi sifatlar bahor faslini juda goʻzal tarzda tasvirlashga xizmat qilgan: *Uyquga kirgan daraxtlar Yashil toʻn kiydi, oq, sariq, koʻk, qizil rangli hurir yopinchiqlar bilan bezandi.* Quyidagi parchada esa adib qush uyadoshlaridan mahorat bilan foydalangan:

Gʻoz, oʻrdak, oqqush, qilquyruqlar osmonni toʻldirib qagʻillashib yuqori-quyi uchmoqda. Magʻrur turnalar koʻkda ovozini baralla yangratmoqda, tizilgan tuya karvonidek uchmoqda.

Kaklik xush ovoz bilan sayrab, qah-qah urib kulmoqda, uning tumshugʻi qon kabi qizil, qoshi esa qop-qora.

Bu parchadagi kaklik, qilquyruq soʻzlari oʻquvchilar uchun notanish.

Oʻqituvchi matnni oʻqib boʻlgach, oʻquvchilar bilan quyidagicha savol-javob qiladi:

– Oʻquvchilar, matnda rang maʼnosini bildiruvchi qanday soʻzlar qoʻllanilgan?

– Yashil, oq, sariq, koʻk, qizil soʻzlari.

– Oʻquvchilar qizil, sariq ranglarning ham turli xil koʻrinishlari bor. Masalan, qizil rangning *pushti, gulobi, qirmizi* kabi turlari, sariq rangning *zaʼfaron, zargʻaldoq, sargʻish, malla* kabi turlari bor.

Shunday deb oʻqituvchi bu ranglarning rasmini koʻrsatadi.

Shundan soʻng matndagi qush nomlari ustida ishlanadi. Oʻqituvchi oʻquvchilarga matndan qushlar nomini bildiruvchi soʻzlarni toptirib, ularning izohini lugʻatdan oʻqitadi.

Oʻquvchilar qushlar haqida maʼlumot olgandan soʻng oʻqituvchi oʻquvchilarga shunday deb savol beradi :

– Yozuvchi qushlar hayotini qanday tasvirlagan? Matndan qushlar haqidagi gaplarni oʻqing.

Oʻquvchilar matndagi qushlarning xatti-harakati tasvirlangan gaplarni oʻqiydi.

Matndagi *qilquyruq* soʻzi oʻquvchilar uchun tushunarsiz. Shuning uchun oʻqituvchi bu soʻzning izohini lugʻatdan oʻqib beradi. Qilquyruq – dumi uzun va ingichka qush. Soʻng bu qushning rasmini koʻrsatadi.

“Jala darakchisi” sheʼridagi jala soʻzi yomgʻir soʻzining uyadoshidir. Jala soʻziga “Boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun izohli lugʻat”da “shiddatli yomgʻir” deb izoh berilgan.

O'qituvchi jala so'zining ma'nosini izohlagach, o'quvchilar bilan quyidagicha savol-javob qiladi.

– O'quvchilar, jala yomg'irning bir turi ekan. Yomg'ir esa yog'inning bir turi. Aytinglar-chi tabiatda yana qanday yog'in turlari uchraydi ?

– Qor, do'l, – deb javob beradi o'quvchilar.

– O'quvchilar, bulardan tashqari tabiatda *shudring*, *qirov*, *bulduriq* kabi yog'in turlari ham uchraydi. Shudring – bahor, yozda kechasi havodan tushadigan musaffo tomchi. Kuzatgan bo'lsangizlar tongda daraxtkar bargida, maysalarda, gullar yuzida suv tomchilari yaltirab turadi. Ana shu tomchilar shudring deyiladi.

Qirov esa kech kuzda yerning yoki narsalarning betida hosil bo'ladigan yupqa qor zarralaridir. Qirov bulduriq ham deyiladi.

“Navro'z – bahor bayrami” matnida shirinlik, ko'kat, non, taom uyadoshlariga mansub so'zlar qo'llangan.

O'qituvchi bu matnni o'quvchilarga o'qitgach, quyidagicha topshiriq beradi: Matndan shirinlik, ko'kat, non, taomni bildiruvchi so'zlarni topib, daftaringizga yozing.

O'quvchilar yozadi:

Shirinliklar: shinni, qiyom, qandolat.

Non: chalpak, kulcha, patir, lochira.

Ko'katlar: yalpiz, ismaloq.

O'qituvchi bu so'zlarning ma'nosini lug'atdan o'qib beradi va ular bildirgan narsalarning rasmini ko'rsatadi.

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida yuqorida ko'rsatilgan tarzda ishlash o'quvchilar nutqini uyadosh so'zlar bilan boyitadi, ularning o'simlik, hayvon, meva va boshqa hodisalar haqidagi tasavvurini kengaytiradi.

Ko'p ma'noli so'zlar ustida ishlash. Mantiqiy mashqlar.

Ko'p ma'noli so'zlar ustida ishlash. Darsliklarda ko'p ma'noli so'zlar uchrab turadi, lekin o'quvchilar uning ko'p ma'noli so'zlar uchrab turadi, lekin o'quvchilar uning ko'p ma'noli so'z ekanini bilmaydilar. Ular so'z birikmalari, gap ichida taqqoslab tushuntiriladi.

O'quvchilarga ko'p ma'noli so'z gap ichida ajratilib ko'rsatilib, uning ma'nosini tushuntirish so'raladi, so'ng o'zlariga ko'p ma'noli so'zlarni turli ma'nolarda qo'llab birikma, gap tuzdiriladi.

O'quvchilar nutqini boyitishda badiiy asardagi tasviriy vositalarni, maqollarni yod oldirish ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Mantiqiy mashqlar. Soʻzlarnig biror mavzuga doir guruhini tuzish: Dorivor oʻsimliklar: qoqi oʻt, otquloq, kiyik oʻt va h.

Bir guruhdagi soʻzlarni umumlashtirib nomlash; olma, olcha, behi – mevali daraxtlar.

Ortiqcha soʻzni top: chumchuq, kaptar, musicha, mushuk, (mushuk ortiqcha).

Predmet bildirgan soʻzlar bilan belgi bildirgan soʻzlarni aniqlash.

Belgi bildirgan soʻzlarni maʼnosiga koʻra guruhlash.

Yaxshi hislatlarni bildirgan soʻzlarni guruhlash va h.

Bunday mashqlar savod oʻrgatish, ona tili, oʻqish darslarida qoʻllaniladi. Mavzu bilan bogʻliq holda takomillashtirib, mukammallashtirib boriladi. Nazariy maʼlumotlarga asoslanib: matnda berilgan otlarning belgilarini ifodalaydigan sifatlarni tanlab qoʻyish, gapda sifat bilan bogʻlangan otni (soʻz birikmasini) aniqlab yozish; otga mos sifatlar tanlab predmetni tasvirlash, berilgan sifatlar yoki soʻz birikmasi bilan gap tuzish kabi mashqlardan foydalaniladi. Mashq materialini tanlashda –roq qoʻshimchasi bilan qoʻllangan yaxshiroq, aqilliroq kabi, shuningdek, tip-tiniq, sap-sariq kabi sifatlar koʻproq boʻlishiga eʼtibor beriladi. Oʻquvchilarning mustaqilligi oshgan sayin mashq topshiriqlari ham asta-sekin murakkablashtira boriladi. Shunday qilib, sifatni oʻzlashtirishda uni ot bilan oʻzaro bogʻliq holda oʻrganishga asoslanadi.

Boshlangʻich sinflar oʻquv dasturida ona tili, oʻqish bolalarning lugʻatini boyitish. Bogʻlanishli nutqni oʻstirish, adabiy-estetik tafakkurini kamol toptirish, nutq madaniyatini shakllantirish, nutq taʼsirchanligini taʼminlashning muhim omilidir deyiladi. Bu vazifalar grammatik mavzularni oʻrganish, mashq matnlarini kuzatish va tahlil qilish, maxsus lugʻaviy-grammatik mashqlar orqali bajariladi.

Ona tili oʻqitishning bosh maqsadi ham tilning jamiyatda tutgan oʻrni, vazifasi bilan belgilanadi. Til aloqa vositasi – soʻzlovchi fikr-mulohazalarini til orqali bayon qiladi, tinglovchi esa til vositalari orqali roʻyobga chiqqan fikrni anglatadi.

Ona tili fani oʻqituvchilarni fikr bayon qilish va uni oʻqib olish faoliyatiga tayyorlaydi. Fikr til vositasida roʻyobga chiqar ekan, har bir kishi tilni va undan foydalanishni bilishi zarur. Tilni bilish uning grammatik – qonun qoidalarini, taʼrifini oʻzlashtirishgina emas, balki ona tilning boy imkoniyatlaridan amaliy foydalana bilishdir, yaʼni fikrini ogʻzaki va yozma shaklda toʻgʻri, tushunarli va savodli ifodalay

bilishdir. Bunga erishish uchun ona tili darslarida lug‘at ustida ishlashga alohida e‘tibor qaratish lozim.

Lug‘at ishida so‘zning ma‘nosi talaffuzi va imlosi e‘tiborda tutiladi. Shular ustida ishlashdan asosiy maqsad ehtiyoj sezilgan paytda o‘quvchilarning nutqda foydalanishlariga erishish, o‘zgalar nutqini anglashlarini ta‘minlashdir. Buning uchun o‘qituvchi ona tili darslarida qo‘llangan har bir so‘zning, ta‘limiy jarayonlarda: ekskursiya, o‘zaro suhbat, turli tadbirlarda, ishlatilgan so‘zlarning ma‘nosiga e‘tibor bilan qarashi, ularning qaysilari maxsus ishlashni taqozo etishini belgilab olish kerak.

Tilning lug‘at boyligini o‘quvchilar tomonidan o‘zlashtirilishi uchun ona tili darslarida so‘zlarning quyidagi ma‘nolari bilan tanishtiriladi.

1. O‘quvchilarni notanish so‘z va iboralar bilan tanishtirish.

O‘quvchilar darslikdagi so‘z va iboralarga birinchi marta duch kelayotgan bo‘lishi mumkin. Bu so‘z yangi paydo bo‘lgan so‘z bo‘lmasa ham o‘quvchi uning ma‘nosini bilmaydi, demak, o‘quvchi uchun yangi so‘z hisoblanadi. Masalan, 1-sinf “Ona tili” darsligida habib (do‘st) zarparda (oyna o‘rniga shaffof qog‘oz yopishtirilgan deraza parda), (mag‘rur (kekkaygan, mag‘rur-kamtar), kamol (har tomonlama yetuk, to‘kis, kamol topmoq-xazon bo‘lmoq), xaroba (qarovsiz qolgan vayrona), qardosh (do‘st, birodar, qarindosh-urug‘), safdosh (harbiy xizmatda birga, tashkilotda birga), xavza (daryo va ko‘llarga qo‘yiladigan, uni tashkil etadigan irmoqlar yoki majmui rasm ko‘rsatiladi), sarkarda (qo‘mondon, lashkarboshi), zeb (bezak, ko‘rk, husn), ziynat (go‘zallik uchun xizmat qiluvchi buyum), qasr (xashamatli saroy, ko‘shk) kabi so‘zlarga duch keladilar. Bunday so‘zlarning ma‘nosini sinonimlar keltirib kengaytirish yo‘li bilan qarshi ma‘noli so‘zlar bilan izoh berish, gap tuzish orqali ma‘nosini yechish, rasmlar orqali tushuncha hosil qilish mumkin. Bunday ishlash o‘quvchilarda so‘z ma‘nolariga nisbatan sezgirlikni yuzaga keltiradi.

2. O‘quvchilarni so‘zning yangi ma‘nolari bilan tanishtirish. O‘quvchilar ko‘p ma‘noli so‘zlarning bir ma‘nosini tushunsa, boshqa ma‘nosini bildirmasliklari mumkin. Bolalar so‘zlarning hamma ma‘nolarini birdaniga o‘zlashtirib ololmaydilar. Ularning ma‘nosini o‘zlashtirish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. 1-2 sinfda ko‘p ma‘noli so‘zning bir-ikki ma‘nosi bilan tanishsa, 3-4-sinflarda yana boshqa ma‘nolarini bilib oladi. Tilning barcha sathlarini: fonetika,

leksika, soʻz tarkibi, morfologiya, sintaksis (boshlangʻich sinfda bu boʻlimlar “Tovushlar va harflar”, “Soʻz”, “Gap”, “Bogʻlanishli nutq” deb nomlanadi)ni oʻrganish jarayonida tasviriy ifodalar, iboralar, maʼnodosh, shakldosh, qarama-qarshi maʼnoli soʻzlarning maʼnolari turli ish turlari asosida tushuntirib boriladi. 1-sinf ona tili darsligida fikr buzuq-koʻchma maʼnoli ibora berilgan, uni soat buzuq birikmasi bilan taqqoslang. Qaysi birikma boshqa maʼnoda qoʻllanayapti? (soat buzuq) Qaysi birikma boshqa maʼnoda qoʻllanayapti? (fikri buzuq). Fikri buzuq birikmasi qanday maʼnoni ifodalayapti? Bolalar oʻylab, niyati yomon kishilarni fikri buzuq deyishadi deb izoh beriladilar. Koʻrinadiki, taqqoslash usuli soʻz maʼnolarini izohlashda samarali usul sanaladi. Quloch otib, tanbeh yedi, koʻzi oʻynar, qalbi olov, til topishdi, rohatini totdi iboralarining maʼnosi ustida ham shu tarzda ishlanadi.

1-sinf darsligida Xiva ona tarix tilmochi, ...bilan egachi, urush yoʻlini taqqa bekitdik, biz maʼnosiga zeb bersak, rediskaga akaman, karvon boʻlib kelamiz (Turnalar), chehrasiga tabassum yugurdi, bahor oq bulutni yetaklab ketdi, 2-sinf darsligida dov-daraxtning soch-soqolini qirishdi. Biz oqlagan daraxtlar oppoq paypoq kiyishdi kabi badiiy-tasviriy til vositalari ustida ishlash oʻquvchini til zar, uni tilida qoʻllovchi zargar boʻlishiga undaydi.

3. Oʻquvchilar tilida kam qoʻllaniladigan soʻzlar maʼnosi ustida ishlash. Adabiy tilga oid baʼzi soʻzlar oʻquvchilar nutqida kam qoʻllaniladi. Bu soʻzning maʼnosini oʻquvchi yetarli darajada tushunmaydi. Uning oʻrnida oddiy soʻzlarni qoʻllaydi. Oʻqituvchi ularni kitobiy soʻzlar bilan almashtirish uchun nutqida qoʻllashga majbur etadigan vaziyat yaratishi, ehtiyojni yuzaga keltirish zarur. Masalan, jim –tinch, osuda-osoyishta, yurakdan-dildan, soat strelkasi-soat millari, garmdori-qalampir, minut-daqiqa, rayon-tuman kabi.

Soʻzlarning qoʻllanishini faolashtirish uchun yozma ishlar oʻtkazilayotganda ham oʻquvchilar eʼtiborini ayrim soʻzlarni boshqasi bilan almashtirishlari taʼkidlandi. Masalan, 1-sinfda rasmlar asosida ogʻzaki hikoya tuzayotgan oʻquvchilarning nutq elementlari biri-biridan farqli boʻlishi –biri ikkinchisining soʻzini qaytarmasligi talab qilinadi. Masalan, shirinsuxan soʻzi oʻrnida shirinsoʻz, nasim-tonggi yel (shamol), tanbeh berdi –dashnom berdi, zilol suv-tiniq suv, kichik moʻjaz, tik-adl, nafis-nozik, ishbilarmon –ishning koʻzini biladigan kabi...

Yozma bayon yozishga tayyorlanish jarayonida ham (2-sinf)

soʻzlarni boshqasi bilan almashtirishga, kitobiy soʻzlar tanlashga eʼtibor berish lozim.

Darsliklarda bola hissiyotiga taʼsir qiluvchi koʻchma maʼnodagi badiiy ifodalar koʻp qoʻllangan, ular ustida maqsadga muvofiq ishlash oʻquvchi nutqini jozibador qiladi, ularning nutqiy adabiy tilga yaqinlashtiradi.

4. Yangi paydo boʻlgan soʻz maʼnolari ustida ishlash. Bunday soʻzlar darslikda kam qoʻllaniladi. Bunday soʻzlarning bolalar hayoti bilan bogʻliq boʻlganlarini ajratib olib “Bilib qoʻygan yaxshi” rubrikasi ostida ishlansa oʻquvchining nutqi zamon bilan baravar rivojlanib boradi.

5. Grammatik atamalar maʼnosi bilan tanishtirish. Grammatik atamalarning avvalo toʻgʻri talaffuzi, imlosi oʻrgatiladi. Shundan soʻng misollar asosida uni mazmuni ochiladi. Qoidani oʻqitish va mashqlar bajarish orqali atama maʼnosini toʻlaqonli anglashlariga erishiladi.

Lugʻat ustida ishlashda quyidagi metodik usullardan foydalaniladi:

1. Soʻz maʼnolarini taqqoslash va ularni sharhlash. Bu usul koʻchma maʼnoli soʻz va iboralar, paronim soʻzlar, shakli bir xil soʻzlar maʼnosi, imlosi, talaffuzini izohlashda qoʻllaniladi. Urush-urush: ikki kishining janjallashib qolishi –urish; ikki xalq, ikki davlat orasidagi jang-urush. Bu soʻzlarning talaffuzi ham ikki xil.

2. Soʻzlarning kuzatish usuli orqali soʻzlarning imlosini, maʼnosini va talaffuzini oʻrgatish. Bu usul oʻzakdosh soʻzlarni oʻrganish jarayonida, koʻm-koʻk, oppoq, qip-qizil sifatlarining (qizil, oq, koʻk) maʼno nozikliklari, imlosi, talaffuzini oʻrgatishda qoʻllaniladi. Masalan: Gul: guldon, gulchi, gulzor, gulli, gulsiz, gulla soʻzlarning tarkibini kuzatadilar. Bu soʻzlar maʼnosidagi farqni izohlaydilar va tilning yangi soʻzlar hisobiga boyib borishini anglay boshlaydilar. Shunday oʻrinda oʻqituvchi soʻzlarni oʻz soʻziga aylantirishi orqali aniq fikr yuritishga oʻrganish oʻquvchining burchi ekanini aytishi lozim.

Kuzatish usuli shakllari oʻzgarayotgan soʻzlarning imlosini oʻrganishda ham qoʻllaniladi: ogʻiz+im –ogʻzim, singil+im-singlim, u+ga-unga.

3. Soʻzlarni belgilariga koʻra guruhlash usuli. Guruhlash aqliy faoliyat usuli boʻlib, u ona tili mashgʻulotlarida oʻquvchilarning soʻz boyligini oshirishda muhimdir. Bu usul soʻzlarning anglatayotgan maʼnosi, turkumi, yasalihi, imlosi, uyasi kabilarga ajratish imkonini beradi. Guruhlash kuzatish va taqqoslash usuli bilan bogʻliq. Soʻzlarni

guruhlash uchun avvalo ular kuzatiladi, so'ng taqqoslanadi. Bu jarayonda ularning o'xshash va farqli tomonlari ajratiladi: Masalan, qavm-qarindoshlik bo'yicha guruhlash:

1. Ota urug'i: ota, amaki, amma, dada, oppoqdada, buvi, buva.
2. Ona urug'i: ona, xola, tog'a, oyi, buvi, buva.

Sifatlarda a) xususiyat bildiruvchi sifat: sho'x, og'ir, bosiq, aqlli, aqlsiz, xayoli, hissiz, andishali, dangasa, tanbal, ishchan, mehnatsevar va h. b) ta'm bildiruvchi sifat: shirin, achchiq, nordon, taxir, sho'r, mazali, bemaza, chuchmal va h.

Guruhlash musobaqa tarzida uyushtirilishi mumkin.

Ma'lum bir guruhdagi so'zlar ro'yxatini tuzish ishini alfavit asosida yozdirish ham mumkin. Guruhlashda quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

1. Bolalar o'yinlari nomining lug'atini tuzing.
2. O'zingiz bilgan shoir nomlari ro'yxatini tuzing.
3. Ertak nomlari ro'yxatini tuzing.
4. Joy nomlari ro'yxatini tuzing.
5. Ohangdosh so'zlar ro'yxatini tuzing.
6. Ma'nodosh so'zlar ro'yxatini tuzing.

Bular o'rganilayotgan mavzularga, mashq matnlariga bog'liq holda tashkil etiladi.

So'zlarning izohli lug'atini sinf va maktab matnlariga bog'liq holda tashkil etiladi.

So'zlarning izohli lug'atini sinf va maktab miqyosida tuzib, osib, umumiste'molga kiritish mumkin.

“O'quvchilar pochtasi” tashkil etiladi. O'quvchilar qaysi so'zning ma'nosini bilib olishda qiynalsalar, shu so'zni yozib yashikka tashlaydilar. Hafta oxiridagi darsda shu so'zlar ma'nosi, imlosi izohi o'tkaziladi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. Maktabda lug'at ustida ishlashning asosiy yo'llarini tushuntiring.
2. «Lug'at ustida ishlashda o'quvchilarning bilish faolligi va mustaqilligini oshirish» mavzusida axborot tayyorlang.
3. Izohli lug'atlar, sinonimlar, antonimlar, frazeologik lug'atlardan foydalanib, 1 -4- sinflar uchun ikkitadan leksik mashq tuzing.
4. Mantiqiy mashqlar haqida ma'lumot bering.

3-MAVZU: BOG'LANISHLI NUTQ VA UNI O'STIRISH VAZIFALARI.

Tayanch atamalar: gap, gap ustida ishlash, gap bo'laklari, sintaksis, so'z birikmasi, morfologiya, gapning bosh bo'laklari, nutq, bog'lanishli nutq, bayon, insho.

3.1. Bog'lanishli nutq haqida umumiy tushuncha.

Fikrni bayon etish ehtiyojini amalga oshirishga qaratilgan, tugallangan mavzuni ifodalaydigan, logik va grammatik qoidalar asosida tuzilgan, mustaqil, tugallangan va o'zaro bog'langan ma'noli qismlarga bo'linadigan nutq **bog'lanishli nutq** deyiladi.

Bog'lanishli nutq birligi sifatida hikoya, maqola, roman, monografiya, doklad, hisobot kabilarni, maktab sharoitida esa o'qituvchi bergan savolga o'quvchilarning keng, mukammal og'zaki javobini, yozma bayon va inshoni olish mumkin.

Boshlang'ich sinflar metodikasida bog'lanishli nutqqa oid mashq turlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) berilgan savolga keng, mukammal javob;
- 2) o'qilgan asarni tahlil qilish, grammatik materialni o'rganish; o'quvchilar lug'atini faollashtirish bilan bog'liq holda har xil matnli mashqlar;
- 3) muntazam o'tkazilgan kuzatishlarni yozish, ob-havo kundaligini yuritish;
- 4) o'qilgan matnni turli variantda og'zaki qayta hikoyalash;
- 5) berilgan mavzu, rasm, kuzatishga oid boshlab berilgan yoki oxiri berilgan hikoya, reja yoki syujet asosida o'quvchilarning og'zaki hikoyasi;

Bu mashqlarning hammasi nazariyasiz, amaliy tarzda beriladi. Bunday mashqlarni takroriy ishlatmaslik yoki asosiylarini tushirib qoldirmaslik uchun nutqiy mashqlarning aniq rejasi tuzib olinadi.

Bog'lanishli nutqdan mashqlarning turli xil bo'lishida, avvalo, material manbaiga, tematikaga, shuningdek, janriga, til xususiyatiga, mashq turiga rioya qilinadi.

3.2. Bog'lanishli nutqqa oid aniq ko'nikmalar

O'quvchilar nutqini o'stirish ularga aniq ko'nikmalarni singdirish demakdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari mustaqil mashq sifatida bog'lanishli nutqni o'stirishdan quyidagi ko'nikmalarni bilib oladilar:

1. Mavzuni tushunish, chegarasini aniqlash va uni nisbatan to'liq yoritish ko'nikmasi. Masalan, «Biz uy ishlarida ota-onamizga qanday yordamlashamiz?» mavzusi berilsa, o'quvchilar aniq bajargan ishlari haqida hikoya qiladilar. Ular mavzuni yaxshi tushunishlari uchun bayon matni qayta hikoya qildiriladi, inshoda esa berilgan mavzu yuzasidan mustaqil hikoyalash mashq qilinadi.

2. Inshoni asosiy fikrga bo'ysundirish ko'nikmasi. Bolalar ishi ma'lum fikrni (tabiatning ajoyib tasvirini idrok etish, o'zlarining baxtli hayotidan g'ururlanish, mehnatga va mehnatkash insonlarga muhabbatni) ifodalaydi.

3. Hikoya, insho uchun mavzuga taalluqli, uni yoritishga zarur bo'lgan materialni yig'ish. Bu bayonga ham taalluqli bo'lib, namunaviy matn tahlil qilinadi, mazmunini to'g'ri tushunish ustida ishlanadi, asosiy mazmun ajratiladi.

O'qituvchidan o'quvchini navbatdagi inshoga tayyorlashda shu mashqning pedagogik maqsadini, o'quvchilarni nimaga o'rgatishni, tafakkuri va nutqini qanday boyitishni, shuningdek, mashqlar izchilligida shu inshoning tutgan o'rnini aniq ko'z oldiga keltirish talab etiladi. SHuning uchun o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirishga oid mashq turlarining bir yillik rejasini tuzib olish tavsiya etiladi. Rejada o'quvchilar yoshiga mos bayon va inshoning barcha turlari hisobga olinishi zarur.

Metodik an'anaga ko'ra matnli mashqlar **tasvirlash, hikoya qilish** va **muhokamaga** bo'linadi. Boshlang'ich sinflarda bular, asosan, **tasvir** yoki **muhokama** elementlari bo'lgan hikoya tarzida uchraydi.

Har uchala janr uchun foydalaniladigan material xarakterida ham, qurilishida ham, til vositalarini tanlashda ham o'z xususiyatlari mavjud. Insho yoki bayonga tayyorlanayotganda o'qituvchi (yoki o'quvchi) matnning janr xususiyatlarini hisobga oladi.

Hikoya boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos janr hisoblanadi, chunki u jo'shqin, jonli, ta'sirchan bo'ladi. «O'qish kitobi»da bunday hikoyalar ko'plab berilgan.

Tasvirda syujet, qatnashuvchi shaxslar bo'lmaydi; unda tabiat, ayrim predmet va hodisalar tasvirlanadi. O'quvchilar «O'qish kitobi»da berilgan ko'pgina tasviriy matnlarni o'qiydilar, ularni qayta hikoya qiladilar, bayon, ayrim narsa yoki hodisalarni tasvirlab insho ham yozadilar. Masalan, «Bizning sinfimiz», «Bahor keldi» kabi. Tasvirga xos xususiyatlar shundan iboratki, unda sifatlash, taqqoslash, metaforalar ko'p bo'ladi. Tasvir o'quvchilar uchun hikoyaga nisbatan qiyin janr hisoblanadi, shuning uchun boshlang'ich sinflarda ko'proq tasvir elementlari bo'lgan hikoya tarzidagi bayon va insho yozdiriladi.

Muhokama bog'lanishli matnning anchagina qiyin shakli hisoblanadi, shuning uchun boshlang'ich sinflar dasturida muhokama tarzida insho yozdirish tavsiya etilmaydi; o'quvchilar inshoda muhokama elementlaridagina foydalanadilar. Masalan, «Qushlar uyasini nima uchun buzish mumkin emas», «Paxta – bizning milliy boyligimiz» mavzularida og'zaki hikoya tuzdirilsa yoki insho yozdirilsa, muhokama elementi, albatta, bo'ladi.

O'qituvchi bog'lanishli nutqni rejalashtirganda, turli janrda mashq qilishni ko'zda tutadi va o'quvchilarga hikoya, tasvir va muhokama elementlarini o'rgata boradi. Bunda ko'proq hikoya tarzidagi matn tuzdirishga ahamiyat beradi. Bolalarning bog'lanishli nutqni egallash darajasiga qarab, matnga tasvir va muhokama elementlari kiritib boriladi.

3.3. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining bog'lanishli nutqini o'qitishda interfaol usullardan foydalanish.

Interfaol metod – ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi faollikni oshirish orqali ularning o'zaro harakati ta'sir ostida bilimlarni o'zlashtirishni kafolatlash, shaxsiy sifatlarni rivojlanishiga xizmat qiladi. Ushbu usullarni qo'llash dars sifati va samaradorligini oshirishga yordam beradi. Uning asosiy mezonlari– norasmiy bahs–munozaralar o'tkazish, o'quv materialini erkin bayon etish, mustaqil o'qish, o'rganish, seminarlar o'tkazish, o'quvchilarni tashabbus ko'rsatishlariga imkoniyatlar yaratilishi, kichik guruh, katta guruh, sinf jamoasi bo'lib ishlash uchun topshiriq, vazifalar berish, yozma ishlar bajarish va boshqalarda iborat. Interfaollik, bu – o'zaro ikki kishi faolligi, ya'ni, bundan o'quv- biluv jarayoni o'zaro suhbat tariqasida dialog shaklida (kompyuter aloqasi) yoki o'qituvchi – o'quvchilarning

o`zaro muloqotlari asosida kechadi. Interfaollik – o`zaro faollik, harakat, ta`sirchanlik, o`quvchi – o`qituvchi, o`quvchi – o`quvchi (sub`yekti –sub`yekti) suhbatlarida sodir bo`ladi. Interfaol metodlarning bosh maqsadi - o`quv jarayoni uchun eng qulay muhit va vaziyat yaratish orqali o`quvchining faol, erkin, ijodiy fikr yuritish, uni ehtiyoj, qiziqishlari, ichki imkoniyatlarni ishga solishga muhit yaratish. Bunday darslar shunday kechadiki, bu jarayonda bironta ham o`quvchi chetda qolmay, eshitgan, o`qigan, ko`rgan bilgan fikr mulohazalarini ochiq oydin bildirish imkoniyatlariga ega bo`ladilar . O`zaro fikr almashish jarayoni hosil bo`ladi . Bolalarda bilim olishga havas, qiziqish ortadi, o`zaro do`stona munosabatlar shakllanadi . Boshlang`ich ta`limda o`quvchilarning yosh xususiyatlari, savodxonlik darajalari, shaxsiy tabiyatlariga ko`ra didaktik o`yinlar orqali evristik suhbatlar loyihalashtirish asosidagi metodlar keng qo`llanilmoqda. Agar o`qitish jarayonida har bir o`quvchi o`zining o`zlashtirish imkoniyati darajasida topshiriqlar olib ishlaganida u yuqori sifat va samaradorlikni ta`minlagan bo`lar edi. Bunday holatni faqat tabaqalashtirgan ta`lim orqaligina amalga oshirish mumkin. Endi ta`lim jarayonlarini didaktik o`yinlar orqali amallarga oshirish haqida fikr yuritamiz: Interfaol o`yinli metodlar o`quvchi faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan. Ular o`quvchi shaxsidagi ijodiy imkoniyatlarini ro`yobga chiqarish va rivojlantirishning amaliy yechimlarini aniqlash va amalga oshirishda katta ahamiyatga ega. Interfaol o`yinlarning asosiy turlari: intellekual (aqlli) va harakatli hamda aralash o`yinlardan iborat. Bular o`quvchilarda aqliy, jismoniy, axloqiy, ma`naviy, ma`rifiy, psixologik, estetik, badiiy, tadbirkorlik, bunyodkorlik, mehnat, kasbiy ko`nikmalarni rivojlanishiga yordam beradi. Bu metod o`quvchini ichki imkoniyatlarini ishga tushishiga, o`ylashga, erkin fikr yuritishga, muloqotga, ijodkorlikka yetaklaydi. Ayniqsa, unda atrof –muhit, hayotni bilishga qiziqish ortadi, uchragan qiyinchilik, to`siqlarni qanday yengish va tanqidiy fikrlash ko`nikmalarini shakllantiradi . Ta`lim – tarbiya jarayonida asosan o`quvchilarda ta`lim olish motivlarini, ularni turi yo`lanishlardagi qobiliyat va qiziqishlarini oshiradigan, biror kasbga moyilliklarini ko`rsatadigan, didaktik o`yinlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Interfaol o`yinlar nazariy, amaliy, jismoniy, rolly, ishchanlik va boshqa yo`nalishdagi turlarga ajratiladi. Ular o`quvchilarda talil qilish, hisoblash, o`lchash, yasash, sinash, kuzatish, solishtirish, xulosa

chiqarish, mutaql qaror qaabul qilish, guruh yoki mustaqil jamoa tarkibida ishlash, nutq o`stirish, til o`rgatish yangi bilimlar olish faoliyatlarini rivojlantiradi. Umumiy o`yinlar nazariyasiga ko`ra, mavjud barcha o`yin turlarini tasniflashga ularni funksional, mavzuli, konstruktiv, didaktik, sport va harbiy o`yinlarga ajratiladi. Interfaol o`yin turlarini tanlashda quyidagi mezonlarga rioya qilish yaxshi natijalar beradi. -ishtirokchilarni tarkibi bo`yicha, ya`ni o`g`il bolalar, qiz bolalar yoki arlash guruhlar uchun o`yinlar: -ishtirokchilarning soni bo`yicha -yakka, juftlikda, kichik guruh, katta guruh, sinf jamoasi, sinflararo va ommaviy tarzidagi o`yinlar : - o`yin jarayoni bo`yicha fikrlash, o`ylash, topag`onlik, harakatlar asoslangan, musobaqa va boshqalarga yo`naltirilgan; - vaqt me`yori bo`yicha –dars, mashg`ulot vaqtining reja bo`yicha ajratilgan qismi, o`yin maqsadiga erishguncha, g`oliblar aniqlanguncha davom etadigan o`yinlar. Ayrim didaktik o`yinli dars shakllari: -ishchanlik o`yini darsi –mavzu bo`yicha masalalarni hal qilish jarayonida o`quvchilarning faol ishtirok etishini ta`minlash orqali yangi bilimlarni o`zlashtirish mashqi; - rolli oyin darsi –mavzu bo`yicha masalarni o`rganishda o`quvchilarga oldindan ma`lum rollarni taqsimlash va dars jarayonida shu rollarni bajarishlarini tashkil etish asosida bilimlarini mustahkamlash; -teatrlashtirilgan dars-mavzu bilan bog`liq sahna ko`rinishlarini tashkil etish orqali dars mavzusi bo`yicha chuqur, aniq ma`lumotlar berish; - “Kim oshdi savdosi ” darsi- o`quv fani, ayrim bo`limi bo`yicha bilimlarini har bir o`quvchi qanchalik ko`proq bilishini namoyish etish ; -yarmarka darsi-mavzuni bo`laklarga bo`lish oldindan o`zlashtirgan o`quvchilarning o`zaro muloqatlari asosida qiziqarli tushuntirish orqali o`tiladigan darslar ; - o`yin darsi- mavzuni sahnalashtirilgan holdagi konsert shaklida ifodalash mashqlari bo`lib, o`quvchilarni faollashtirish va bilimlarini mustahkamlash imkoniyatini beradi. –integral (integral)dars - boshqa darslarga doir va integratsiyalash uchun qulay bo`lgan mavzular bo`yicha tashkil qilingan dars bo`lib, o`quvchilarning turli fanlarga qiziqishlarini orttirib, ta`lim jarayonidagi faolligini taminlaylik. Bularning bari o`quvchilarga fanlararo bog`liqlikni o`rgatish orqali ularda olam tuzilishini ilmiy asoslarini to`liq idrok etish va ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish, ijodiy tafakkurlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Interfaol usullarning asosiy maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat: 1. O`quvchilarni mustaqil, ijodiy, tanqidiy, mantiqiy fikrlashga o`rgatish; 2. Muammoli vaziyatni amaliy

va hayotiy topshiriqlar asosida yechish; 3. O'z-o'zini fikrlashga majbur etish; 4. Faollashtirish; 5. O'quvchilarni tashkilotchilik va yo'naltiruvchanlikka undash; 6. Do'stona munosabatlarni shakllantirish; Interfaol metodlarda o'qitishning mohiyati quyidagicha: - o'rgatuvchi ham o'rganuvchi ham ma'lumotlar bilan faol ishlashi; - o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undashi va o'rgatishi; - o'qituvchiga «o'quvchilarni fikrlashga o'rgatish uchun» xizmat qilsa, o'quvchilarga esa, «fikrlashni o'rganishlari uchun» xizmat qilishi; Interfaol usullardan foydalanish: 1. Individuallashtirish. 2. Kichik guruhlariga ajratish. 3. Tabaqalashtirish. 4. O'rgatish va o'rganish jarayonida demokratik, do'stona muhitni yaratish. 5. O'zaro muloqot, hamkorliklikni tashkil etish. Interfaol metodlarni qo'llashda foydalaniladigan vositalar: 1. Darsliklar, qo'shimcha o'quv adabiyotlar. 2. Texnika vositalari. 3. Tapqatma materiallar. 4. Multimediyalar. 5. Slaydlar. 6. Ko'rgazmali qurollar. 7. Didaktik o'yinlar. O'quvchi shaxsiga qaratilgan ta'lim, o'quvchining faolligini oshirish, mustaqil, ijodiy fikrlashga o'rgatish, mustaqilligini, erkinligini ta'min etish, qiziqishlari asosida (motivatsiya) ish yuritish, ichki imkoniyatlarni ishga solish, o'z qiziqishlari orqali qo'shimcha ta'lim olishga yo'llash, o'z-o'zini rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. Bog'lanishli nutqni o'stirish jarayonida o'quvchilarda hosil qilinadigan asosiy ko'nikmalarni ayting.
2. «O'quvchilar bog'lanishli nutqini o'stirishda namunaviy matnning o'rni» mavzusida ahborot tayyorlang.
3. Xikoya tarzidagi matnni og'zaki qisqartirib yoki tanlab qayta xikoyalashga bag'ishlangan dars ishlanmasini tayyorlang.
4. 3- sinf «o'qish kitobi»dagi hikoyalarning biridan foydalanib, ijodiy qayta hikoyalash uchun matn tuzing. Qayta hikoyalashdagi ijodiy elementni ayting.
5. 4- sinf o'quvchilari yozgan bayon matnini tahlil qilish chizmasini tuzing va shu asosda bir o'quvchi bayonini tahlil qiling.

4-MAVZU: BOG‘LANISHLI NUTQ. OG‘ZAKI QAYTA HIKOYA QILISH VA YOZMA BAYON.

Tayanch atamalar: gap, gap ustida ishlash, gap bo‘laklari, sintaksis, so‘z birikmasi, morfologiya, gapning bosh bo‘laklari, og‘zaki va yozma nutq, qayta hikoyalash, tanlab hikoyalash, qisqartirib qayta hikoyalash, ijodiy qayta hikoyalash, bayon.

4.1. Og‘zaki va yozma qayta hikoyalash qo‘yiladigan talablar.

Bayon o‘qib berilgan namunaviy matnni, matn mazmunini ma’lum tayyorgarlikdan so‘ng yozma qayta hikoyalashdir.

Namunaviy matn og‘zaki va yozma hikoya qilinadi. Bayon yozishga tayyorgarlik o‘qish darslarida o‘qilgan asar matnini qayta hikoyalash, savollarga javob berish, rejatuzish, reja asosida qayta hikoyalash jarayonida boshlanadi. Ona tili darslarida mashq ishlash jarayonida tayyorgarlik yozma shalda oshiriladi. Har qanday qayta hikoyalash asosida bayon yozish mumkin. Bayon bu kichik hajmdagi tuzilishi sodda matn tanlanadi. Keyin u murakkablashtirilib boriladi. Hikoya shaklidagi matnda asta-sekin tasvir muhokama elementlari bor matn tanlanadi. Qatnashuvchilari soni ko‘paytirib boriladi. Bayon asta-sekin ijodiy xarakter kasb etib boradi. Boshlang‘ich sinf dasturiga ikkinchi sinfda o‘ttiz bir so‘zli matn tanlanadi. So‘roqlar yordamida bayonlar yoziladi. Uchinchi sinfda qirq oltmish so‘zli matn to‘rtinchi 70-90 so‘zli mustaqil tuzilgan reja asosida bayon yoziladi.

Bayonning ahamiyati:

- bolalarda adabiy nutq to‘g‘ri shakllanadi
- nutq madaniyati egallanadi
- badiiy uslub singdiriladi
- badiiy tilga sezgirlik oshiriladi

Bayonning mavzulari:

- kishilarning hayoti, mehnati, yutuqlari ifodalangan matn
- tabiat bilan bog‘langan matn
- fan-texnika madaniyat yutuqlarga oid matn

Bayon mavzusi o‘quvchilarni bilimini kengaytiradi. Dunyoqarashini shakllantiradi. Qayta hikoyalashda til materiallaridan nutq aborotlaridan sintaktik qurilishdan foydalana olish zarur. Qayta hikoyalashda maxsus tayyorgarlikda quyidagi talablarga rioya qilinadi.

- 1) Qayta hikoyalash turi haqida o‘quvchilarni ogohlantiradi.

Matnga yaqinlashtirilib, tanlab, qisqartirilib, ijodiy qayta hikoyalaniadi.

2) Suhbat, matn mazmuni tahlil qilinadi. Tili oborotlari, gaplari aniqlanadi

3) Qayta hikoyalaniashni puxtalash uchun ifodali o'qish.

4) Matnni kompozitsiyali qismlarga bo'lish sarlavha, reja tuzish.

5) Matnni qayta hikoyalash kamchiliklarni tuzatish.

6) Qayta hikoyalashni bolalar hayoti bilan bog'lash.

To'liq yoki matnga yaqin qayta hikoyalash va bayon.

To'liq qayta hikoyalash uchun hikoya tanlanadi. Boshlang'ich sinflarda ko'p o'tkaziladi. Bir kishining hikoya tarzidagi matn bo'ladi. Matnda keyinchalik qahramonlarni tabiat tasvirini muhokama elementlarini bo'lishi zarur.

Qayta hikoyalash uchun tuzilgan savollar har bir gapga qaratilmasdan umumlashtiruvchi harakterda bo'lishi kerak.

To'liq bayonga tayyorgarlik:

2-sinf ona tili: 49,57,147,146,172,187-mashqlar.

To'liq bayonda uchraydigan kamchiliklar:

a) Hikoyani to'g'ri boshlashni bilmaslik

b) Matn mazmunini davom ettira olmaslik:

v) Tushunmasdan noto'g'ri bayon qilish

g) Bayon qilishda til kambag'illigi

Bu kamchiliklarni yo'qotish uchun:

a) Matnni qismlarga bo'lish

b) Qismlarga sarlavha topish

v) Reja tuzish

g) Reja asosida qayta hikoyalash

Til kambag'al bo'lmasligi uchun til materiallari ustida ishlash.

Bayon yozish quyidagicha uyushtiriladi.

1) Bolalarga bir- ikki marta o'qib beriladi.

2) Suhbat: qismlarga bo'lish, mazmuniy bog'lanishlarni aniqlab reja tuzish.

3) Lug'at ishi (so'z ma'nosi va imlosi)

4) Muhim til birliklariga diqqat qilish.

5) Gaplar tuzdirish.

6) Qayta hikoyalash.

7) Yozish.

Tanlab qayta hikoyalash matnning tor mavzusi, kichikroq so'roqqa oid qism tanlanadi. Masalan: o'qilgan matndagi qahramonlarning

ko‘rinishi, ikki qahramonning to‘qnashuvi, tabiat tasviri tanlanadi.

Tanlab hikoyalash turlari:

1) qahramonning tashqi ko‘rinishini tanlab qayta hikoyalash, masalan, Odinaning qo‘y boqib kelgandan so‘ng boyning uni jazolashi;

2) tabiat tasvir. Matnning bir qismini unga chizilgan rasm asosida qayta hikoyalash;

3) o‘qituvchining topshirig‘i bilan hikoyaning bir epizodini qayta hikoyalash;

4) berilgan mavzu asarning turli o‘rinlaridan parchalar olib qayta hikoyalash.

5) qisqartirib qayta hikoyalashda quyidagi savollardan foydalaniladi:

6) har bir qismni bir gap bilan aytish, 1-qismdan asosiy gap qaysi?

7) ijodiy qayta hikoyalashning bir necha turi bor:

1) shaxsni o‘zgartirib qayta hikoyalash va bayon;

2) hikoyadagi biror qahramon tilidan qayta hikoyalash va bayon;

3) matnni ijodiy to‘ldirib qayta hikoyalash va bayon;

4) so‘z bilan tasvirlash yoki sahnalashtirish.

Bunda quyidagi topshiriqlar bajariladi: “Siz shunday holatda o‘zingizni qanday sezasiz? Bular rasmlarda tasvirlangan deb o‘ylang. Shu voqealar ko‘z oldingizdan o‘tayaptimi? Siz ko‘rgansiz, eshityapsiz o‘zingiz tasvirladim deb o‘ylang”.

Qahramonning tashqi ko‘rinishini o‘ylashingiz mumkin. Suhbat orqali asosiy joylari ajratib olinadi. Reja tuziladi. Reja asosiy o‘rinlarni ifodalashi zarur.

Tekshiruv bayoni asosan o‘quvchilarni bilimini aniqlash maqsadida o‘tkaziladi. O‘quvchi bilimidagi sayoz o‘rinlarni belgilab olish, xato kamchiliklarni bartaraf etish choralari rejalashtirish. Tekshiruv bayoni bir o‘quv yilida 2-3 marta o‘tkaziladi. Uning turi to‘liq ta’limiy bayonnikabi kabi o‘tkazilish tartibi ham bayon turidan kelib chiqib, ta’limiy bayon kabi uyushtiriladi. Farqi shundaki, yozish jarayonida o‘qituvchi o‘quvchilarga yordam ko‘rsatmaydi, bu bayon turi 3-4 sinflarda chorak oxirida yoki biror katta bo‘lim o‘tib bo‘lingach o‘tkaziladi. Masalan: ona tilidan so‘z turkumlaridan ot, sifat, son, olmosh, fe‘l o‘tib bo‘lingach, ularga doir bilimlarni aniqlash maqsadida o‘tkaziladi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. Bog'lanishli nutqni o'stirish jarayonida o'quvchilarda hosil qilinadigan asosiy ko'nikmalarni ayting.
2. «O'quvchilar bog'lanishli nutqini o'stirishda namunaviy matnning o'rni» mavzusida ahborot tayyorlang.
3. Hikoya tarzidagi matnni og'zaki qisqartirib yoki tanlab qayta hikoyalashga bag'ishlangan dars ishlanmasini tayyorlang.
4. 3- sinf «o'qish kitobi»dagi hikoyalarning biridan foydalanib, ijodiy qayta hikoyalash uchun matn tuzing. Qayta hikoyalashdagi ijodiy elementni ayting.
5. 4- sinf o'quvchilari yozgan bayon matnini tahlil qilish chizmasini tuzing va shu asosda bir o'quvchi bayonini tahlil qiling.

5-MAVZU: BOG'LANISHLI NUTQ. OG'ZAKI HIKOYA VA YOZMA INSHO.

Tayanch atamalar: gap, gap ustida ishlash, gap bo'laklari, sintaksis, so'z birikmasi, morfologiya, gapning bosh bo'laklari, og'zaki va yozma insho, insho yozishga tayyorlash, insho tahlili, qayta hikoyalash, tanlab hikoyalash, qisqartirib qayta hikoyalash, ijodiy qayta hikoyalash, bayon.

5.1.Og'zaki va yozma insho turlari.

Insho turlari. Insho ijodiy ishning eng yuqori shakli bo'lib, maktabda alohida o'rin tutadi; barcha nutqqa oid mashqlar ma'lum mazmunda inshoga bo'ysunadi. Insho 1-sinfda kichik og'zaki axborot va ehtirosli hikoyadan boshlanib, o'z fikrini ifodalashga, o'quvchi shaxsining tashkil topishiga xizmat qiladigan, ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan jiddiy rejali aqliy ishga aylanadi. Insho shaxsni shakllantirishda foydali vosita bo'lib, his-hayajon uyg'otadi, aqliy mustaqillikka, fikrlashga, ko'rgan-kechirganlari va o'zlashtirganlarini baholashga, kuzatuvchanlikka, voqea-hodisalar o'rtasidagi sabab-natija bog'lanishni topishga, ularni qiyoslashga, xulosa chiqarishga o'rgatadi. Insho fikrni tartibga soladi, o'quvchilarda o'ziga, o'z kuchi va imkoniyatiga ishonch tug'diradi. "Insho" asli arabcha so'z bo'lib, ma'nosi "yaratish", "bino qilish", "boshlash" demakdir. Bu co'zning ma'nosi hozirda ancha torayib, asosan, o'quvchi va talabalar tomonidan

yoziadigan ijodiy yozma ish ma`nosida qo`llanadi. Insho – ijodiy ish bo`lib, u o`quvchidan faollik, qiziqish, fikr bildirishni talab qiladi. Material tayyorlash, uni tartibga solish, insho kompozitsiyasi va rejasi haqida o`ylash, mantiqiy bog`lanishni belgilash, so`z, so`z birikmasini tanlash, gap tuzish va uni o`zaro bog`lash, imloni tekshirish kabi barcha murakkab ishlar o`quvchidan aqliy kuchini to`la ishga solish bilan birga, o`z ma`naviy faoliyatini boshqarish ko`nikmasini ham talab etadi. Inshoda til nazariyasi nutq tajribasi bilan qo`shiladi. O`quvchi inshoni mustaqil, ijodiy xarakterda bo`lgani uchun, «o`ziniki»ni yozgani uchun ham sevadi. Maktab rivojining barcha bosqichlarida bolalarning mustaqil tuzgan hikoyasi – inshoga alohida ahamiyat berilgan. Maktablar yangi, o`quvchilar nutqini o`stirish, aqliy, ijodiy o`sishiga mo`ljallangan dasturga o`tishi munosabati bilan uning ahamiyati yanada o`sdi. Og`zaki va yozma inshoga o`rgatish jarayonida o`quvchilarda mavzuni tushunish va yoritish, o`z inshosini aniq fikrga bo`ysundirish, material to`plash, uni tartibga solish va joylashtirish, reja tuzish va reja asosida yozish, mazmunga va nutq vaziyatiga mos ravishda til vositalaridan foydalanish, yozgan inshosini takomillashtirish ko`nikmalari hosil qilinadi. Bulardan tashqari, «texnik» vazifalar ham amalga oshiriladi, ya`ni matnni yozishda imlo qoidalari va husnixatga e`tibor berish, matnni xatboshidan yozish, hoshiyaga rioya qilish kabi talablarga ham amal qilinadi. Og`zaki va yozma insho material manbaiga, mustaqillik darajasiga, tayyorlash usuli, janri va til xususiyatiga qarab tasnif qilinadi. Insho material manbaiga ko`ra quyidagi uchga bo`linadi: 1) o`quvchining o`zi ko`rgan-bilganlari, eshitganlari haqidagi, ya`ni mehnat, kuzatishlar, ekskursiyalar, o`yinlar, o`z tajribasi va boshqa jonli materiallar asosidagi insho; 2) kitob materiali, rasmlar, film, spektakl, o`qituvchi hikoyasi va boshqa manbalar asosidagi insho; Mustaqillik darajasiga, tayyorgarlik ko`rish metodiga ko`ra insho ikki turli bo`ladi: 1) sinf o`quvchilari uchun umumiy bir mavzu asosida jamoaviy tayyorgarlikdan so`ng yoziadigan insho; 2) alohida mavzu asosida individual tayyorgarlikdan so`ng yoziadigan individual insho. Janriga ko`ra hikoya, tasvir, muhokama tarzidagi insholarga bo`linadi. Boshlang`ich sinflarda tasvir va muhokama elementlari mavjud bo`lgan hikoya tarzidagi inshodan ko`proq foydalaniladi. Inshoni tasnif qilish ta`limiy vazifalarni chuqur anglash va metodik vositalarni tanlashga, shuningdek, ish turlarini zaruriy yo`nalishda, baravar taqsimlashga

yordam beradi. Boshlang'ich sinflarda yozdiriladigan inshoning muhim turlaridan biri kichik yoshdagi o'quvchilarning shaxsiy hayotiy tajribasiga asoslangan inshodir. Rasm asosidagi insho maktablarda tez-tez o'tkaziladi, chunki rasm bolalar nutqiy ijodini, tasavvurini boyitishga xizmat qiladi. Rasm bolalar sezgisiga ta'sir etadi, hayotning bola tajribasida hali uchramagan tomonlarini ochadi. Rasm o'quvchilarga tanish bo'lgan hodisalarni chuqur anglashga ham yordam beradi. Rasm asosidagi inshoning uch asosiy turi bor: 1) rasmlar seriyasi yoki rasmlari asosida yoziladigan hikoya tarzidagi insho; 2) syujetli, o'quvchilarni o'ylashga, faraz qilishga undaydigan bir rasm asosida yoziladigan hikoya tarzidagi insho; O'quvchilar avval rasmlar seriyasi asosida, so'ng bir rasm asosida, undan so'ng tasviriyl insho yozish (rasmni tasvirlash)ga o'rgatiladi. Dasturga ko'ra, 1-sinf o'quvchilari o'yinlari, mehnatlari, voqea-hodisalar haqidagi taassurotlari asosida o'qituvchi rahbarligida hikoya tuzishlari va uni ma'lum tayyorgarlikdan so'ng yozishlari, 2 - sinfda rasmlar seriyasi asosida kichik hikoya tuzish va uni jamoa tarzida tuzilgan reja asosida yozish, tabiatni kuzatish va mehnat jarayoni haqida, bolalarning o'yinlari, ishlari, sayillari haqida, avval o'qituvchi rahbarligida, keyin mustaqil ravishda kichik hikoya tuzish va uni yozish, shaxsiy ishlari haqida xat yoza olishlari, 3 - sinfda rasmlar (bir mavzuga oid bir necha rasm, syujetli bir rasm, rasmni tasvirlash) asosida hayotiy tajribalari, kuzatishlari, ekskursiyalardan olgan taassurotlari asosida rejani, avval jamoaviy ravishda, keyin mustaqil tuzib hikoya qilish va uni yozishlari talab etiladi. Boshlang'ich sinflarda insho ta'limiy xarakterda bo'ladi, 3-sinfdagina tekshiruv insho o'tkazish mumkin. Rag'batlantirish maqsadida ta'limiy insholar ham baholanadi, lekin salbiy baho qo'yish tavsiya etilmaydi. O'quvchilar tarbiyasida inshoning ahamiyati. Inshoning tarbiyaviy ahamiyati tanlanadigan mavzuga, shuningdek, insho ustida o'quvchilar qanchalik mustaqil ishlashi va qiziqishiga, insho g'oyasiga ham bog'liq. Insho bolalarning voqea-hodisalarni chuqur his etishiga yordam beradi, izchil fikrlashga o'rgatadi, tilga va adabiy ijodga qiziqishlarini o'stiradi. Bolalar eng qiziqarli va o'zlariga yaqin voqea-hodisalar haqida hikoya qiladilar va yozadilar, ularning inshosi mustaqil ishlash malakasini o'stiradi, ommaviy faollikni oshiradi. Tanlangan mavzuning g'oyaviy yo'nalishini ochish tarbiyaviy vazifani hal qilishga imkon beradi. Bu jihatdan mehnat, mehnat qahramonlari haqidagi, bolalarning hayoti,

maktab, tugʻilib oʻsgan qishlogʻi yoki shahri haqidagi, urush qahramonlari haqidagi mavzular ayniqsa qulay. Bu mavzulardagi insholar mehnat kishilariga, qahramonlarga chuqur hurmatni tarbiyalaydi. Insho jamiyat hayotini tushunishga oʻrgatadi. Tabiatga, kishilarga, ularning yaxshilikka intilishlari va harakatlariga, mehnatga va mehnat mahsuliga muhabbatni tarbiyalaydi, kishilar xatti-harakatidagi chiroyli jihatlarni egallashga, hozirgi zamon axloqiy talablarini anglashda oʻquvchilarga yordam beradi. Inshoning tarbiyaviy ahamiyatini oshirish uchun quyidagilarga rioya qilish talab etiladi: 1. Osondan qiyinga tamoyiliga rioya qilgan holda ogʻzaki va yozma inshoni muntazam oʻtkazib borish bilan oʻquvchilarda mustaqillikni tarbiyalash. Mustaqil insho oʻquvchilar faolligini oʻstiradi. 2. Inshoni hayot bilan bogʻlash. Bunda kuzatishlar asosidagi insho, kundalik yuritish, qilingan ishlar yuzasidan «hisobot» tarzidagi insho, xat, maqola, oʻqilgan kitob haqida taqriz kabilarning tarbiyaviy ahamiyati juda katta. «Vatan» soʻzini aytish bilan kishining bolalikda oʻsib-ulgʻaygan joyi tasviri koʻz oldida paydo boʻladi. Ishlab chiqarishga ekskursiya materiallari asosida mehnat haqidagi insho yangi tarbiyaviy imkoniyatlarni ochib beradi: unda bolalar ishlab chiqarishdagi muvaffaqiyat va qiyinchiliklar, ilgʻor kishilar haqidagi, kasb va mutaxassislik haqidagi, texnika haqidagi maʼlumotlardan foydalanadilar. Ishlab chiqarishga ekskursiya va mehnatni tasvirlash bilan bogʻliq holda kasb haqida suhbatlashishga toʻgʻri keladi va bu inshoda oʻz aksini topadi. Mehnat haqidagi insho gazetaga maqola shaklida yozilishi mumkin. Mehnat yoki ishlab chiqarish haqidagi insho mavzulariga «Bizning qishloq», «Karam uzish», «Bogʻda», «Bizning jamoa xoʻjaligimiz», «Pochtada», «Doʻkonda», «Paxtakorlarga yordamimiz», «Bizning hashar», «Maktab yer uchastkasida», «Daraxt oʻtqazish» kabilari kiradi. «Men nimalarni bilaman?» mavzusidagi tanlovga bolalar juda qiziqadilar. Tanlov bolalarning mehnat koʻnikmalarini aniqlabgina qolmay, ularni uyda, polizda, bogʻda ishlashga ragʻbatlantiradi. Maqsad kishilarga foyda keltiruvchi mehnatga hurmatni tarbiyalashdir. Qishloq maktab oʻquvchilari otaonalariga sabzavotlar ekish, hosilni yigʻish, oʻtin tayyorlash kabi ishlarda qanday yordamlashganliklari haqida yozadilar. Sinfda mehnat haqidagi insho muhokama qilinadi. Bolalar foydali, zaruriy ijtimoiy faoliyat sifatida mehnatning mohiyatini tushuntiradilar. Ular har qanday mehnat eʼzozlanishini aytadilar. Kelajak haqida «Kim

bo'lishni xohlayman?» mavzusida tayyorgarliksiz hikoya qilish tarzidagi insho ham katta tarbiyaviy kuchga ega. Juda yaxshi yozilgan inshoni sinfda ifodali o'qib berish va tahlil qilish bolalarni tarbiyalaydi. Ba'zi maktablarda bolalar inshosi va hatto bolalar she'rlari to'plami tuziladi, yaxshi yozilgan hikoya uchun tanlov e'lon qilinadi. Insho mavzusi va uni yoritish. Mavzu insho predmeti bo'lib, uning mazmunini tashkil etadi. Mavzuga qarab inshoda aks ettiriladigan materiallar, dalillar, hodisalar tanlanadi. Inshoning to'g'ri va to'liq bo'lishi o'qituvchi mavzuni qanday shakllantirishi, o'quvchilar uni qanday tushunishlariga bog'liq. Insho ustida ishlashda mavzu tanlash, uni rejalashtirishda esa og'zaki va yozma insho mavzusini belgilab olish muhim rol o'ynaydi. O'quvchilar mavzuni yoritishga 1- sinfdan boshlab o'rganadilar. Ular mavzuga oid gap tuzadilar. Masalan, bahor havosi haqida, ona qishlog'i (shahri) haqida, qo'rqqon quyon, ayyor tulki haqida gap tuzadilar. Keyin savollar asosida bir mavzuga oid bir necha gap tuzib, uni yozadilar. Insho uchun iloji boricha tor – aniq chegaralash mumkin bo'lgan mavzuni tavsiya qilish foydali. «Kuz» mavzusi o'quvchilar uchun juda keng mavzu bo'lib, bunda o'quvchi umuman kuz haqida, kuzda qilinadigan ishlar haqida yozishi mumkin, u yozadi – gaplarining aniq chegarasini bilmaydi. O'quvchilarga kuzga oid «Paxta terimiga yordam», «Kuzkunlarining birida», «Bog'da olma terdik», «Pomidor terishga yordamlashdik», «Kech kuzda bog' manzarasi» kabi mavzularni tavsiya qilish mumkin. Og'zaki va yozma insho ustida ishlashda mavzu berib, uni yoritishni talab qilishdan tashqari, avval material to'plash va shu yig'ilgan materiallar asosida mavzuni shakllantirishni tavsiya qilish ham mumkin. Masalan, kech kuzda tabiatni kuzatish va material yig'ish tavsiya qilinadi, kuzatishlar «Kech kuzda» mavzusida insho yozish bilan yakunlanadi. Bunda o'quvchilar mavzuni to'liq yoritadilar. Insho rejasini tuzish. Reja har qanday og'zaki yoki yozma hikoya qilishning zaruriy pog'onasi, uning «loyihasi»dir. Qishi o'z nutqi haqida o'ylab, asosiy gaplarini belgilab oladi. Insho uchun reja tuzish shuning uchun ham zarur. 1-sinfda reja rolini o'qituvchi savollari, ya'ni so'roq gaplar tarzidagi reja bajaradi; 2-sinfda reja o'qituvchi rahbarligida jamoaviy tarzda tuziladi; 3-4-sinflarda esa mustaqil tuziladi. Boshlang'ich sinflarda 3-5 talik oddiy reja tavsiya qilinadi. Bolalar avval o'qigan hikoyalarga reja tuzadilar va uni reja asosida qayta hikoya qiladilar, keyin bayon rejasini tuzadilar, so'ng bir mavzuga oid bir necha rasm (rasmlar seriyasi)

asosidagi insho rejasini, ya`ni rasmlı reja tuzadilar, inshoga sarlavha topadilar. Shundan so`ng tasvirlangan voqea-harakatlar aniq ajratilgan, reja tuzishga qulay bo`lgan rasm yoki kuzatishlar asosida yoziladigan insho rejasini tuzishga o`tiladi. Reja tuzishga o`rgatishda oldin nima haqida to`xtalish, keyin uni qanday davom ettirish, undan so`ng nima haqda aytish, nihoyat, hikoyani qanday tugatish kerakligini o`quvchilarga tushuntirish foydali usul hisoblanadi. Reja avval so`roq gap tarzida, keyin darak gap, oxiri nominativ gap tarzida tuziladi. Reja ko`pincha insho yozishdan oldin unga tayyorlanish jarayonida (rasm asosida yoziladigan insho rejasi kabi) tuziladi. Ba`zan rejani ekskursiya, kuzatishdan oldin, unga tayyorgarlik jarayonida tuzish maqsadga muvofiq. Ekskursiya, kuzatish, ijtimoiy foydali mehnat rejasi shu ishlar bajarilishidan oldin yoki ular yuzasidan material to`plash, insho uchun material tanlash va uni tartibga solish jarayonida tuziladi. Bunday reja insho yozishdan oldin ko`rib chiqilib, unga ayrim aniqliklar kiritiladi. Inshoni yozishga tayyorlash. Og`zaki yoki yozma inshoning turi va vazifasiga qarab unga tayyorgarlik ko`riladi. Inshoga tayyorgarlikni o`qituvchi boshqaradi, bunga o`quvchilarni ishtirok ettiradi, ularning o`ta faolligi va mustaqilligiga erishadi. Tayyorlik deganda, birinchidan, o`quvchilarda nimanidir tasvirlashga, hikoya qilishga talab uyg`otadigan vaziyat yaratish; ikkinchidan, insho uchun yetarli bo`lgan zarur material yig`ish; uchinchidan, mavzuga oid, uni yoritishga mos bo`lgan til vositalarini tanlash tushuniladi. Inshoga tayyorlik inshoni yozishdan bir necha kun ilgari boshlanadi, darsdan tashqari vaqtlarda va boshqa darslar jarayonida ham olib boriladi. Og`zaki yoki yozma insho ustida ishlash quyidagi uch bosqichga bo`linadi: 1) material yig`ish, ya`ni kuzatish, ekskursiya, mehnat jarayoni, rasmni ko`rib chiqish, kinofilm, spektaklni ko`rish, badiiy va boshqa adabiyotlarni o`qish; 2) mavzuga va uni yoritishga mos material tanlash, uni tartibga solish, joylashtirish, ya`ni suhbat, muhokama qilish, zarur materialni ajratish, reja tuzish, lug`at ustida ishlash, imlo va leksik tomondan tayyorlash va hokazo; Birinchi va ikkinchi bosqichdagi ishlar, odatda, darsdan tashqari vaqtda bajariladi. Masalan, ekskursiya asosidagi insho uchun material yig`ish uni yozishdan ancha ilgari boshlanadi; tabiat hodisalarini kuzatish bir hafta, hatto undan ko`proq davom etadi; rasmlar esa insho yozishdan oldin ko`riladi. Shunday qilib, insho yozish yoki og`zaki hikoya qilish darsi ilgari bajarilgan ishlarning yakunidir. Insho darsining umumlashtiruvchilik

roli bogʻlanishli nutq sohasidagi koʻnikmalarni egallash meʼyoriga qarab ortib boradi. Insho darsining qurilishi tayyorlov bosqichining xarakteriga bogʻliq. Tayyorlov bosqichida qancha koʻp ishlansa, insho darsida matn ustida shuncha chuqur ishlash imkoniyati yaratiladi. Insho yozishdan oldin yoki ogʻzaki hikoyalashda yigʻilgan materiallarni oʻquvchilar yodiga tushirish, ularda qiziqish uygʻotish, yozishga yoki hikoya qilishga xohish uygʻotish zarur. Insho yozish darsida quyidagi bosqichlarga rioya qilinadi: 1. Mavzuni, inshoning vazifasini eʼlon qilish (yoki yodga tushirish), uni oʻquvchilar bilan muhokama qilish. 2. Kuzatish davrida toʻplangan materialni tartibga solish yoki material yigʻish (masalan, rasmga qarab insho yozish uchun rasmni koʻrish) maqsadida suhbat oʻtkazish. Keyingi ona tili darsining ikkinchi qismidan 15-25 minut vaqt ajratib, tekshirilgan insholar yuzasidan yakuniy mashgʻulot oʻtkaziladi (insho tahlil qilinib, xatolar ustida ishlanadi). Oʻqituvchi har bir insho turi uchun oʻquv vazifasini belgilab oladi. Masalan, rasmlar seriyasi asosida birinchi marta yozdiriladigan insho uchun quyidagi vazifalar belgilab olinadi: 1. Oʻquvchilarni inshoning yangi turi boʻlgan rasmlar seriyasi asosidagi insho bilan tanishtirish. 2. Rasmi reja asosida matn rejasini tuzish. Oʻquvchilarning mustaqillik darajasi oʻsib borgan sayin, inshoga talab ham orta boradi. Oʻquvchilar inshosini tahlil qilish. Nutq oʻstirish metodikasida oʻquvchilar inshosi uchun baho meʼyori muhim masala hisoblanadi. Tabiiyki, bunda yuqorida bayon etilgan asosiy talablarga rioya qilinadi. Oʻquvchilar inshosini baholashda quyidagilar hisobga olinadi: 1. Insho mavzusining yoritilishi (Mazmun mavzuga mosmi, yaʼni yetarli yoritilganmi, haqiqatga mos keladimi?). 2. Reja, kompozitsiya, izchillik (reja toʻgʻri tuzilganmi, materialni bayon qilish tartibi rejaga mos keladimi, mazmunda takror yoʻqmi, zarur oʻrinlar tushib qolmaganmi, izchillik buzilmaganmi, asosiy fikr aniqmi, xulosa chiqarilganmi?). 3. Janri, uslubi (hikoya tarzidagi matnda tasviriy va muhokama elementlari bormi, uslubda xatoga yoʻl qoʻyilmaganmi, insho mavzusi va vaziyatni yoritish vazifasini janr va uslub oqlay oladimi, badiiylik elementlari bormi?). 4. Insho hajmi (soʻz, gap soni; lakonizm yoki koʻp soʻzlilik). Oʻquvchilar inshosiga qoʻyilgan bunday talablar uni baholashda real yondashishga imkon beradi.

5.2. O'quvchilar inshosini tahlil qilish va undan keyingi ishlar.

Insho bola shaxsini shakllantirish vositasi. Bolalar voqea-hodisalarni sinchiklab kuzatishni o'rganadi, fikrini izchil yoritishga o'rganadi. Adabiy tilni egallaydi.

Insho mavzusi: qahramonlik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, maktab, ilm-xosiyati, ota-onalarga munosabat, kattalarga hurmat, tabiat, bayramlar, hayvonot dunyosi, yaxshilik, yomonlik, odob-ahloq mavzularida bo'lishi o'quvchilarning shunday ahloqiy xulqqa ega bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Inshoning tarbiyaviy ahamiyatini oshirish uchun:

1. Osondan qiyinga tamoyiliga amal qilish. Inshoni muntazam o'tkazib borilsa, o'quvchilarda mustaqillikni tarbiyalaydi.

2. Inshoni hayot bilan bog'lash. Kuzatishlar, kundalik yuritish, qilingan ishlar yuzasidan hisobot, xat, maqola, taqriz shaklida yozishning ahamiyati katta.

3. Insho uchun maktab va o'qituvchining tarbiyaviy vazifalariga mos mavzu tanlash. Mehnat, vatan, ahloqiy muammolar haqidagi mavzular kiradi.

4. Insho ustida ishlashda ishning emotsional darajasini oshirish. Tabiatni qiziqarli, obrazli, ta'sirli qilib tasvirlash.

Mavzular: "Bizning qishloq", "Jamoamiz dalasida", "Paxta boyligimiz", "Daraxt o'tqazish", "Polizda", "Bizning gulzor", "Varrak", "Kim bo'lsam ekan?", "Onam o'qituvchi", "Bu mening bobom".

Eng yaxshi insho sinfda o'qib beriladi. Konkurs e'lon qilinadi. Mavzu inshoning predmeti, uning mazmunini tashkil etadi. Mavzuga qarab material to'planadi, faktlar yig'iladi. Insho mavzusini to'liq yoritish uchun uni tushunishga bog'liq. Eng asosiy narsa insho uchun mavzu tanlash. Mavzu tartiblangan, chegaralangan bo'lishi lozim. Mavzular: "Karam uzish", "Uzumzorda", "Paxta terimi", "Kuz kunlarining birida", "Kech kuzda kolxoz bog'i", "Qorbo'ron o'ynadik", "Yozgi ta'tilning bir kunida"...

Mavzuni yoritish uchun o'quvchilarga topshiriqlar beriladi. M: "Uzumzorda" mavzusida insho yozish uchun: Uzumzor qishloqning qayerida joylashgan? U yerda kim bog'bon bo'lib ishlaydi? Qanday uzum turlari bor? Siz u yerga borganda nima qildingiz?

Uzumzorni tasvirlovchi so'z, birikmalar to'plang. Gaplar tuzing.

Boqqa o'zingizning munosabatingizni bildiring. Topshiriqlar yozdiriladi, material to'planadi. To'plangan materiallar og'zaki savol-javob yo'li bilan aniqlanadi, kamchiliklar tuzatiladi, reja tuziladi, so'zlatiladi, so'ng yozishga ruxsat beriladi. Reja-bu loyiha. Har bir og'zaki va yozma hikoya qilishning zaruriy pog'onasi – reja.

1-sinfda reja so'roq gap shaklida, o'qituvchi tomonidan tuzib beriladi. 2-sinfda o'qituvchi rahbarligida o'quvchilar bilan jamoa bo'lib tuziladi. Unda ham asosan so'roq gap shaklida bo'ladi. 3-sinfda jamoa bo'lib tuziladi, darak gap shaklida bo'ladi. 4-sinfda mustaqil tuziladi, darak gap, atov gap (ba'zi qismi) shaklida bo'ladi.

Reja 2,3,5 qismli bo'ladi. O'quvchilar o'qigan hikoyasiga reja tuzib, qayta hikoyalaydilar. So'ng insho rejasini tuzadilar. So'ng seriyali rasm asosida reja tuzadilar, inshoga sarlavha topadilar. So'ng syujetli rasm va kuzatishlar asosida reja tuzishga o'tadilar.

Reja tuzishga o'rganishdan oldin nima to'xtatilinadi; keyin qanday davom ettiriladi, so'ng nima haqida gapiriladi, nima bilan tugatiladi deb yo'l-yo'riq beriladi.

Reja insho yozishga tayyorgarlik davrida tuziladi.

Mavzu e'lon qilingach, ekskursiya kuzatishdan oldin tuzib olinsa, insho muvaffaqiyatli yoziladi.

Inshoga tayyorgarlikni o'qituvchi boshqaradi.

Tayyorgarlik davrida:

- 1) hikoya qilishga talab uyg'otadigan vaziyat yaratish;
- 2) insho uchun material yig'ish;
- 3) til vositalarini tanlash.

Tayyorgarlik insho yozilishidan bir necha kun oldin boshlanadi. Darsdan tashqari vaqtlarda, boshqa dars jarayonida ham tayyorgarlik ko'riladi. Insho ustida ishlash 3 bosqichda:

1) material to'plash; kuzatish, ekskursiya, rasmni ko'rib chiqish, kinofilm, spektakl ko'rish, badiiy adabiyotlar o'qish;

2) mavzuga doir mos materiallar tanlash, sistema solish joylashtirish, suhbat, muhokama qilish, zarur materiallarni ajratish, reja tuzish, lug'at ustida ishlash, imlo va leksik tomondan tayyorgarlik ko'rish

3) inshoni nutqiy shakllantirish; insho matnni tuzish, yozish takomillashtirish, xatolarini to'g'rilash, tekshirish.

1-2-bosqichlardagilar darsdan tashqari paytlarda bajariladi.

Tayyorlov bosqichida qancha ko'p ishlansa, insho sifatli bo'ladi.

Darsda yig'ilgan materiallar yodiga tushirilsa, yozishga qiziqish uyg'otiladi.

1-sinfda insho yozish bir dars, 2-sinfda bir dars keyingi soatdan 15-20 daqiqa, 3-4 sinfda bir-bir yarim, ba'zan 2 dars ajratiladi.

Xatolar ustida ishlashga 20-25 daqiqa ajratiladi.

1) mavzuni e'lon qilish, uni o'quvchilar bilan muhokama qilish

2) to'plangan materiallarni sistemaga solish, rasm asosida bo'lsa, rasmni ko'rish, suhbat o'tkazish.

3) reja tuzish yoki oldin tuzilgan rejaga aniqlik kiritish

4) Matnni nutqiy tayyorlash, zarur so'zlarni yozish, birikma gap, bog'lanishli nutq tuzish, imlosi qiyin so'zlarni tushuntirish;

5) Inshoni yozish, o'qituvchi ayrim o'quvchilarga induvidual yordam beradi.

6) Insho tekshiriladi, o'quvchilar tuzatishlari bo'lsa, baho pasaytirilmaydi (o'quvchilar tekshiradi).

7) O'qituvchi 2 kun ichida inshoni tekshiradi.

Inshoni baholashda quyidagilar hisobga olinadi:

1) mavzuning yoritilishi

2) reja, kompozitsiya, izchillik, xulosa chiqarilganmi?

3) Janri, uslubi, tasvir muhokama elementlari bormi? Badiiy elementlari bormi?

4) Insho hajmi

5) Leksikasi

6) Sintaksisi

7) Imloviy, ishoraviy savodxonligi

8) Husnixat, xat boshi, hoshiya.

5.3.Nutqiy xatolar va ularni bartaraf etish yo'llari

Nutqiy xatolarga noto'g'ri (noo'rin) tanlangan so'zlar, noto'g'ri tuzilgan gaplar, morfologik shakllarni noto'g'ri ishlatish kiradi. Boshlang'ich sinflarda bunday xatolar ustida ishlash ancha qiyin, chunki ularni to'g'rilash va oldini olish uchun ona tili dasturida berilgan qisqa nazariy ma'lumot yetarli emas. Bolalar nutqini takomillashtirish ustida rejali, muntazam ish olib borish uchun asosiy nutqiy xatolar turini bilish zarur. Bunday nutqiy xatolarni o'rganish, shuningdek, ularning kelib chiqish sabablarini tekshirish xatolarni to'g'rilash va oldini olish uchun zamin hozirlaydi.

Nutqiy xatolar uch turga ajratiladi: **lug'aviy-uslubiy, morfologik-uslubiy, sintaktik-uslubiy.**

Boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqida lug'aviy-uslubiy xatolar ko'proq uchraydi. Bunday xatolarga quyidagilar kiradi:

1. Bir so'zni qayta-qayta ishlatish. Bunday xatoning kelib chiqishiga sabab, birinchidan, o'quvchi so'zni ishlatishga kam e'tibor beradi va faol lug'atidagi so'zdan takroriy foydalanadi; ikkinchidan, o'quvchining so'z boyligi kam, sinonimlarni bilmaydi, takrorlanadigan so'zlar o'rniga olmoshlardan foydalana olmaydi.

Agar o'qituvchi bir so'zni qayta-qayta ishlatmaslik uchun uning ma'nodoshlaridan yoki shu so'z o'rniga olmoshlardan foydalanish kerakligini yaxshi tushuntirsa, kichik yoshdagi o'quvchi matnni e'tibor bilan o'qib, takrorlarini nisbatan tez tuzata oladi.

2. So'zning ma'nosini yoki ma'no qirrasini tushunmaslik natijasida uni aniq ma'nosida ishlata olmaslik. Bunday xato bolaning nutqi yaxshi rivojlanmaganligi, so'z boyligining kamligi sababli yuzaga keladi.

3. Shevaga xos so'zlardan foydalanish. O'quvchilar bunday so'zlarni ota-onalarining nutqi va nutqiy sharoit ta'sirida qo'llaydilar. Ularda adabiy tilda qo'llanadigan tushunchalarni shakllantirish asosida shevaga xos so'zlarni ishlatmaslik ko'nikmasi hosil qilinadi.

Leksik xatolar xilma-xil bo'lgani uchun uni to'g'rilash va tushuntirish usullari ham turlicha, ammo bunday xatolarning oldini olishning umumiy yo'li bor: bu yaxshi nutqiy sharoit yaratish, o'qilgan va qayta hikoya qilingan matnni til tomondan tahlil qilish, matndagi so'zlarning ma'no qirrasini tushuntirishdir.

Morfologik-uslubiy, sintaktik – uslubiy, mantiqiy xatolar. Morfologik-uslubiy xatolarga so'z shaklini, so'z o'zgartuvchi va so'z yasovchi qo'shimchalarni noto'g'ri qo'llashdan kelib chiqadigan xatolar kiradi.

Sintaktik-uslubiy xatolarga so'z birikmasi va gap tuzishga oid xatolar kiradi. Bunday xatolar juda xilma-xildir. Kompozitsion, mantiqiy va dalillarni noto'g'ri bayon qilish nutqiy xato hisoblanmaydi.

Tipik kompozitsion xatoga insho, hikoya, bayonning tuzilgan rejaga mos kelmasligi, ya'ni voqea, kuzatishlarni bayon etishda izchillikning buzilishi kiradi. Inshoga tayyorgarlik vaqtida o'quvchilar kuzatish, material to'plash, dalillarni tanlashda tartibsiz, rejasiz ish tutsalar, hikoyani qanday boshlash, keyin nimalar haqida yozish va uni

qanday tugatishni aniq ko'z oldilariga keltira olmaydilar, natijada kompozitsion xatoga yo'l qo'yadilar. Bunday xato hikoya mazmunini to'liq qamrab ololmaslik, materialni o'z o'rniga joylashtira olmaslik natijasidir. Inshoni rejali, izchil yozish ko'nikmasi murakkab ko'nikma bo'lib, u o'quvchilarda muntazam bajariladigan mashqlar yordamida asta shakllana boradi.

Mantiqiy xatolar:

1. Tasvirlanayotgan voqea-hodisa uchun zarur bo'lgan so'z, ba'zan zarur lavha, dalil tushirib qoldiriladi. Bunday xatoning sababini tushunish uchun o'quvchining insho yozish vaqtidagi rihiy holatini kuzatish talab etiladi. U sekin yozadi, ammo ishga berilib ketib, tez fikrlaydi, ya'ni u hikoya mazmunini biladi, ammo tez fikrlash va sekin yozish natijasida ayrim o'rinlar yozuvda aks etmay qoladi.

2. Mantiqiy izchillik buziladi. Masalan, *Zavodda paxtadan ip yigiriladi. Terimchi paxtani, paxta terish mashinasida teradi.* Bunday mantiqiy xatolarni o'quvchilar matnni qayta o'qish va tahlil qilish jarayonida oson to'g'rilaydilar.

Xatolarni to'g'rilash va ularning oldini olish O'quvchilar yo'l qo'ygan xatolarni guruhlash, ularning turlarini aniqlash va har bir xatoning kelib chiqish sabablarini o'rganish asosida nutqqa oid xatolarni to'g'rilash va ularning oldini olish tizimi ishlab chiqiladi. Bunda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- nutqqa oid xatolarni o'quvchilar daftarida to'g'rilash;
- sinf o'quvchilari uchun umumiy bo'lgan nutqqa oid xatolar ustida sinfda ishlash (buning uchun darsning 15-20 daqiqalik qismi ajratiladi va tekshirilgan insho va bayon tahlil qilinadi, o'quvchilarning yo'l qo'yilgan xatoni mustaqil ravishda topishiga va uni to'g'rilashiga imkon beriladi);
- ayrim individual xatolar ustida darsdan tashqari vaqtda ishlash, xatoni topish, tushuntirish va to'g'rilash;
- yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan nutqiy xatolarning oldini olishga qaratilgan uslubiy mashqlar tizimi (o'qish va grammatika darslarida matnni til tomonidan tahlil qilish o'quvchilar yo'l qo'ygan xato ustida ishlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi);
- o'quvchilarni tuziladigan matn leksikasidan, ayrim sintaktik qurilmalardan foydalanishga tayyorlash maqsadida har bir hikoya, insho, bayondan oldin uni til jihatidan mashq qilish;
- imkoni bo'lsa, grammatik mavzu o'rganilayotganda, shu mavzu

xatoning oldini olish uchun asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatish, tushuntirish;

- o'quvchilarni yozgan insho va bayonlarini o'zlari tekshirishiga va mustaqil takomillashtirishi (“tahrir qilish”)ga maxsus o'rgatish.

Ko'rsatilgan yo'nalishlarning hammasi har bir sinf o'quvchilari uchun, ayniqsa, 3-va 4-sinf o'quvchilari uchun muvofiq keladi. Nutqiy xatolarni to'g'rilash va oldini olish til ustida ishlash bilan bog'lab, maqsadga muvofiq holda uyushtiriladi.

O'quvchilar og'zaki va yozma nutqida yo'l qo'ygan nutqiy xatolarni o'z vaqtida to'g'rilab borish zarur. O'quvchi yo'l qo'ygan xatosining to'g'ri variantini o'zlashtirsin, imkoni bo'lsa, xatoning kelib chiqish sababini tushunsin. Xatoni to'g'rilashning eng foydali usuli yo'l qo'ygan xatosini o'quvchining o'zi to'g'rilashi hisoblanadi, agar o'quvchi xatosini to'g'rilay olmasa, uni o'qituvchi to'g'rilaydi. Xato turiga qarab to'g'rilanadi: gap yoki so'z birikmasi qayta tuziladi, so'z boshqasi bilan almashtiriladi, zarur so'z qo'shiladi, ortiqchasi ustidan chiziladi.

Insho yoki bayonni tahlil qilish darsida xatolar ustida ishlash maqsadi uchun darsning ikkinchi qismi 20-25 daqiqasi ajratiladi. O'qituvchi o'quvchilar insho yoki bayonni qanday yozganlari haqida qisqa tushuncha berib, eng yaxshi yozilgan matnni o'qib beradi, mazmundagi, mavzuni yoritishdagi kamchiliklar, imloviy va nutqiy xatolar aniqlanadi. Yo'l qo'yilgan xatoni to'g'rilash yo'li tushuntiriladi. Shundan so'ng xato ustida birgalikda ishlanadi: o'qituvchi yo'l qo'yilgan xatoning bir turini to'g'rilash yuzasidan topshiriq beradi: „Noo'rin ishlatilgan so'zni boshqasi bilan almashtiring”. Xatosi bor matnni o'qib yoki yozib beradi, o'quvchilar yo'l qo'yilgan xatoni topadilar, maqsadga muvofiq so'z bilan almashtirib, uni to'g'rilaydilar va tushuntiradilar.

Ayrim o'quvchilar yo'l qo'ygan individual xatolar darsdan tashqari vaqtda, qo'shimcha mashg'ulot jarayonida to'g'rilanadi. O'quvchi bilan individual suhbatda ham, sinfda jamoa bo'lib ishlash jarayonidagi kabi bolalarning aqliy faolligiga, ya'ni u xatosi nimadaligini tushunibgina qolmay, balki uni to'g'rilashi va tushuntirishiga erishish muhimdir.

Grammatikaga oid mavzuni o'rganishda o'quvchilar yo'l qo'yishi mumkin bo'lgan xatoning oldini olish uchun mazkur mavzu ularga qanday imkoniyatlar yaratishi tushuntiriladi. Masalan, „Olmosh” mavzusini o'rganganda, kishilik olmoshlarining takrorlangan so'zlar o'rnida qanday ishlatilishi o'quvchilarga misollar bilan tushuntirilsa, ular ham insho yoki bayon yozishda shunga rioya qiladilar.

O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirishdagi muvaffaqiyat quyidagi **uch asosiy** omilga bog'liq:

- so'zga e'tibor bilan munosabatda bo'lish, o'quvchilarning ko'p mutolaa qilishi, atrofidagi kishilarning to'g'ri va ifodali nutqi, ya'ni nutqiy sharoit;

- bolalarning nutqiy tajribasi qanday tashkil etilishi;

- nutq o'stirishda o'qituvchining til nazariyasiga, grammatikaga, leksikologiya va stilistika elementlariga asoslanish ko'nikmasi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. Xikoya va tasvir janrida badiiy uslubda insho yozing.

2. Tabiatni kuzatish asosida yoziladigan inshoga tayyorlanish va uni o'tkazish bosqichlarini tushuntiring.

3. O'quv yilining yarmi uchun insho va bayon o'tkazish rejasini tuzing.

4. O'quvchilar dafgarini tekshiring va nutqiy hatoning xar biriga misol tanlang. Hatoning kelib chiqish sababini va uni bartaraf qilish yo'llarini tu-shuntiring.

5. Nutqiy hatolar ustida ishlash darsining bir qismi (20-25 min.) rejasini tuzing.

6. Uzingiz ilgari yozgan matnni taxrir qilib ko'ring. Tuzatishlaringizni sanang va turini ayting.

7. O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirishdagi muvaffaqiyatga erishishning uch omilini misollar bilan tushuntiring.

TEST SAVOLLARI

1. “Xususiy xato” –

- A) ayrim o‘quvchilarda uchraydigan xatolardir
- B) ko‘pchilik o‘quvchilarda uchraydigan xatolardir
- D) bunday xatolar uchramaydi
- E) O‘qituvchining xatosi

2. Diktantda qaysi xatolar hisobga olinmaydi?

- A) gap oxirida nuqta qo‘yilmagan bo‘lsa-yu, keyingi gapni bosh harf bilan yozsa
- B) o‘quvchilarga o‘rgatilgan qoidalar yuzasidan qilingan xatolar
- D) gap oxirida nuqta qo‘yilgan bo‘lsa-yu, keyingi gapni kichik harf bilan yozsa
- E) gap ma’nosini buzgan holda biror so‘zni boshqa so‘z bilan almashtirib yozsa

3. O‘quvchilar tafakkurini o‘stiruvchi muhim vosita ko‘rsatilgan javobni belgilang.

- A) Nutq B) Til D) Yozuv E) Til vositalari

4. O‘quvchilar nutqini o‘stirish uchun shartlar qaysi javobda to‘g‘ri berilgan?

- A) nutqni yuzaga chiqish uchun talab nutqning mazmuni, materiali bo‘lishi lozim.
- B) shartlar belgilanmagan
- D) bolaga maktab va tengqurlari orasida nutq muhiti yaxshi bo‘lishi lozim
- E) adabiy muhit bo‘lishi lozim

5. Nutqni egallash aspektlari qaysi javobda berilgan?

- A) Adabiy normalarini o‘zlashtirish. Nutq malakalarini o‘zlashtirish. O‘quvchilar nutq madaniyatini takomillashtirish
- B) Nutq malakalarini o‘zlashtirish
- D) O‘quvchilar nutq madaniyatini takomillashtirish
- E) Dialogik va monologik

6. O‘quvchilar nutqiga qo‘yilgan talabni to‘g‘ri ko‘rsatib bering.

- A) o‘quvchilar nutqi mazmundor, mantiqiy to‘g‘ri, aniq, til vositalariga boy bo‘lishi lozim
- B) og‘zaki nutq eshituvchiga, yozma nutq esa uni o‘quvchiga tushunarli bo‘lishi lozim
- D) nutqning adabiy til normalriga mos, to‘g‘ri bo‘lishi alohida ahamiyatga ega
- E) mazmuni aniq ifodalash uchun o‘quvchi nutqi til vositalariga boy bo‘lsin

7. Tilda mavjud bo‘lgan barcha so‘z va iboralarning yig‘indisi qaysi qatorda ko‘rsatilgan?

A) lugʻat tarkibi yoki leksika deyiladi B) olinma soʻzlar deyiladi

D) iboralar deyiladi E) toʻgʻri javob berilmagan

8. Xatosiz yozilgan soʻzlar qatorini aniqlang.

A) Oʻrta Chirchiq, Koʻhna Urganch B) yangiyoʻl, toʻrtkoʻl, xalqobod

D) foto-apparat, elektro-texnika E) suv osti, bayram oldi

9. Gap ustida ishlash mashqlari toʻgʻri va toʻliq koʻrsatilgan qatorni aniqlang.

A) Namuna asosidagi mashqlar: konstruktiv mashqlar, ijodiy mashqlar.

B) Ijodiy mashqlar, analitik mashqlar. D) Morfologik, sintetik mashqlar.

E) Koʻchirib yozish, nuqtalar oʻrniga qoʻyib yozish mashqlari.

10. Fikrni bayon etish ehtiyojini amalga oshirishga qaratilgan, tugallangan mavzuni ifodalaydigan, mantiqiy va grammatik qoidalar asosida tuzilgan, mustaqil, tugallangan va oʻzaro bogʻlangan, maʼnoli qismlarga boʻlinadigan nutq qanday nutq deyiladi?

A) bogʻlanishli nutq deyiladi B) hikoya deyiladi

D) ichki nutq deyiladi E) tashqi nutq deyiladi

11. Boshlangʻich sinflar ona tili dasturiga koʻra, matn mazmunini qisqartirib bayon yozishni

A) 3 - sinfda oʻrgatish B) 2 - sinfda oʻrgatish

D) 3 -4 sinfda oʻrgatish E) 4 - sinfda oʻrgatish

12. Matn ustida ishlash turlari qaysi javobda?

A) Tanlab oʻqish, berilgan savolga oʻz soʻzi bilan javob berish, matnni tasvirlash B) Tanlab oʻqish D) Tanlab oʻqish va matnni tasvirlash E) Matnni tasvirlash

13. Oʻqib berilgan namunaviy matn mazmunini maʼlum tayyorgarlikdan soʻng yozma qayta hikoyalash.

A) bayondir B) inshodir

D) hikoyadir E) ertakdir

14. Insho material manbaiga koʻra necha turga boʻlinadi?

A) 3 turga B) 5 turga D) 2 turga E) 4 turga

15. Insho janriga koʻra –

A) yuqorida sanalganlarning barchasi B) tasvir tarzidagi insho D) muhokama tarzidagi insho E) hikoya tarzidagi insho

16. Rasm asosidagi inshoning nechta turi mavjud?

A) 3 ta turi B) 2 ta turi D) 4 ta turi E) 5 ta turi

17. Og‘zaki yoki yozma insho ustida ishlash necha bosqichga bo‘linadi?

A) 3 bosqichga B) 2 bosqichga D) 4 bosqichga E) 5 bosqichga

18. Bir so‘zni qayta-qayta ishlatish, shevaga xos so‘zlardan foydalanish nutqiy xatoning qaysi biriga kiradi?

A) lug‘aviy-uslubiy xato B) sintaktik–uslubiy xato D) morfologik-uslubiy xato E) xato hisoblanmaydi

19. Tasvirlanayotgan voqea-hodisa uchun zarur bo‘lgan so‘z, zarur lavha, dalilning tushib qolishi qanday xato hisoblanadi?

A) Mantiqiy xato B) Sintaktik–uslubiy xato D) Morfologik-uslubiy xato E) Xato hisoblanmaydi

20. Lug‘aviy-uslubiy xato, morfologik-uslubiy xato, sintaktik-uslubiy xatolar qanday xato hisoblanadi?

A) Nutqiy xato B) Xususiy xato D) Umumiy xato E) Xato hisoblanmaydi

21. Nutqiy xatolar guruhi to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping.

A) Lug‘aviy-uslubiy, morfologik-uslubiy, sintaktik-uslubiy.

B) Bir so‘zni qayta-qayta ishlatish, logik izchillik buziladi, shevaga xos xatolar.

D) Kompozitsion, mantiqiy va faktlarni noto‘g‘ri bayon qilish.

E) So‘z ma’nolarini tushunmaslik tufayli noto‘g‘ri qo‘llash.

22. Tekshiruv bayoni bir o‘quv yilida –

A) 2-3 marta B) 1-2 marta

D) 1-3 marta E) 3-4 marta

23. Fikrni bayon etish ehtiyojini amalga oshirishga qaratilgan, tugallangan mavzuni ifodalaydigan, mantiqiy va grammatik qoidalar asosida tuzilgan, mustaqil, tugallangan va o‘zaro bog‘langan, ma’noli qismlarga bo‘linadigan nutq –

A) bog‘lanishli nutq deyiladi B) hikoya deyiladi D) ichki nutq deyiladi E) tashqi nutq deyiladi

24. Nutq o‘stirish ustida ishlash yo‘nalishlari belgilangan qatorni aniqlang.

- A)So‘z ustida ishlash, so‘z birikmasi va gap ustida ishlash, bog‘lanishli nutq ustida ishlash.
- B)Tovush va harf ustida ishlash; bo‘g‘in ustida ishlash, matn ustida ishlash.
- D)Matn ustida ishlash; rasmlar ustida ishlash.
- E)Gap, so‘z,matn ustida ishlash.

25.Nutqiy xatolar guruhi to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping.

- A)Bir so‘zni qayta-qayta ishlatish, logik izchillik buziladi, shevaga xos xatolar.
- B)Lug‘aviy-uslubiy, morfologik-uslubiy, sintaktik-uslubiy.
- D)Kompazistion, mantiqiy va faktlarni noto‘g‘ri bayon qilish.
- E)So‘z ma'nolarini tushunmaslik tufayli noto‘gri qo‘llash.

26.Bog‘lanishli nutq birliklari qaysi javobda?

- A)Hikoya, maqola
- B)Roman, monografiya
- D)Ma'ruza, hisobot matni
- E)A, V, S, javoblar

27.Insho janr xususiyatiga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?

- A)Hikoya tarzidagi insholar
- B)Tasvir tarzidagi insholar
- D)Muhokama tarzidagi insholar
- E)A, V, S javoblar

28.Mustaqillik darajasiga ko‘ra insho necha turga bo‘linadi?

- A)Turga bo‘linmaydi
- B)3 ta turga
- D)2 ta turga
- E)6 ta turga

29.Rasm asosidagi inshoning turlari qaysi javobda?

- A)Syujetli insholar
- B)Tasviriy insholar
- D)Rasmli reja asosida ziladigan hikoya tarzidagi insholar
- E)A , V, S javoblar

30.Nutq o‘stirish yo‘nalishlari qaysi javobda?

- A)So‘z ustida ishlash
- B)So‘z birikmasi va gap ustida ishlash
- D)Bog‘lanishli nutq ustida ishlash.
- E)V va S javoblar to‘g‘ri

31.Nutq turlari qaysi javobda berilgan?

- A)Ichqi nutq
- B)Tashqi nutq
- D)Monologik nutq
- E)A va V javoblar

32.Nutqni egallash aspektlari qaysi javobda?

- A)Adabiy normalarini o‘zlashtirish
- B)Nutq malakalarini o‘zlashtirish
- D)O‘quvchilar nutq madaniyatini takomillashtirish
- E)A, V va S javoblar

33.O‘quvchilar nutqiga qo‘yilgan talablar qaysi javobda?

- A)O‘quvchilar nutqi mazmundor, mantiqiy, aniq bo‘lsin.
- B)Nutq til vositalariga boy bo‘lsin
- D)Nutq tushunarli, ifodali va to‘g‘ri bo‘lsin
- E)A, V va S javoblar

34.O‘quvchilar tafakkurini o‘stiruvchi muhim vosita ko‘rsatilgan javobni belgilang.

- A)Til
- B)Nutq
- D)Yozish
- E)Til vositalari

35.“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (ikki tomlik)da nechta so‘z mavjud?

- A)6000
- B)600000
- D)60000
- E)50000

36.O‘quvchilar ifodali nutq asoslarini egallashlari uchun muhim shartlar qaysi javobda?

- A)Nutq jarayonida nafas olishdan foydalana bilish
- B)Har bir tovushning to‘g‘ri artikulyasiyasi va aniq diksiya malakasini egallash
- D)Adabiy talaffuz normalarini egallash
- E)A va V javoblar

37.Insho nima?

- A)Og‘zaki qayta hikoyalash
- B)Ijodiy ishning yuqori shakli
- D)Yozma qayta hikoyalash
- E)Kishi faoliyatining turi

38.Orfografiyaning lug‘aviy ma'nosi nima ?

- A) “to‘g‘ri yozaman”
- B)Gazetalar
- D)Jurnallar
- E)Anjumanlar

39.Bayon nechanchi sinfdan boshlanadi?

- A)2-sinfdan
- B)1-sinfdan
- D)4-sinfdan
- E)3-sinfdan

40.Bayon 4-sinfda nechta so‘zli bo‘lishi zarur?

- A)20-30 so‘zli
- B)35-40 so‘zli
- D)45-50 so‘zli
- E)70-90 so‘zli

41.Bayon turlari qaysi qatorda berilgan?

- A)Ta'limiy, tekshiruv, saylanma
- B)Ta'limiy tekshiruv, grammatik topshiriqli
- D)Ta'limiy, rasml
- E)Ta'limiy, ta'kidiy

GLOSSARIY

Adabiy til - Milliy tilning ma'lum qoidalarga bo'ysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli.

Affikslar orfoepiyasi - Qo'shimchalar talaffuzi.

Akkomodatsiya - unli va undosh tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida o'zaro moslashuvdir.

Arab raqamlari - Avval Hindistonda yaratilib, keyinchalik buyuk vatandoshimiz Muhammad Xorazmiy xizmatlari tufayli Arabiston, Ispaniya va butun Yevropaga tarqalgan raqamlar.

Assimilyatsiya - So'z tarkibidagi bir xil toifadagi fonemalardan biri ikkinchisini o'ziga aynan yoki qisman o'xshatib olishi.

Bilim – shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma'lum obrazlar ko'rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma'lumotlar majmui

Bilim olish – borliqni idrok etish, o'rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida xulq-atvor hamda faoliyat ko'nikma, malakalarining mustahkamlanib, mavjud bilimlarning takomillashib, boyib borish jarayoni.

Bilish- ob'ektiv borliqning inson ongida aks etish shakli; ilmiy bilimlarni o'zlashtirish jarayoni.

Baho – ta'lim oluvchilarga ularning ta'lim olishi, bilimlarni o'zlashtirishga nisbatan ijodiy yondoshishini rag'batlantirish maqsadida ta'sir ko'rsatish vositasi.

Bakalavriat - mutaxassisliklar yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta'lim olish muddati kamida to'rt yil davom etadigan tayanch oliy ta'lim.

Boshlang'ich ta'lim - o'quvchilarga murakkab bo'lmagan ilmiy bilimlarni berish asosida ularda o'qish, yozish va hisoblashga oid dastlabki bilim, ko'nikma hamda malakalarni shakllantirish asosida ularda shaxsiy gigiena va sog'lom turmush tarzi elementlarini hosil qilish bosqichi

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi – boshlang'ich sinflar o'quvchilarini tarbiyalash, ularga ta'lim berish, ularning o'ziga xos psixologik hamda fiziologik xususiyatlarini tadqiq etish, shuningdek, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga etkazish masalalarini o'rganadi.

Didaktik o'yin – o'rganilayotgan ob'ekt, hodisa va jarayonlarni modellashtirish asosida o'quvchining bilishga bo'lgan qiziqishi va faollik darajasini rag'batlantiruvchi o'quv faoliyati turi.

Didaktik tizim (yunoncha «systema» – yaxlit, qismlarda tashkil topgan, birlashtirish) – ma'lum mezonlari asosida ta'lim jarayoning yaxlit holatini belgilash, ajratib ko'rsatish.

Didaktik tashhis maqsadi – o'quv jarayonining samaradorligini aniqlash, baholash va tahlil qilish.

Didaktika tamoyillari (lotin tilidan «principium» - har qanday nazariyaning asosiy, boshlang'ich, dastlabki holati) –ta'limni tashkil etishga qo'yilgan me'yoriy talablarni ifodalovchi, shuningdek, ta'lim jarayonining asosiy maqsadi va qonuniyatlariga muvofiq uning dastlabki holatini belgilovchi qarashlari.

Didaktika (ta'lim nazariyasi) – (yunoncha «didaktikos» “o'rgatuvchi”, «didasko» – “o'rganuvchi”) - ta'limning nazariy jihatlari (ta'lim jarayonining mohiyati, tamoyillari, qonuniyatlari, o'qituvchi va o'quvchi faoliyati mazmuni, ta'lim maqsadi, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta'lim jarayonini takomillashtirish yo'llari va hokazo muammolari)ni o'rganuvchi fan.

Differensiatsiya tamoyili - Shakli yoki talaffuzi bir xil bo'lgan so'zlar yozuvda turli shartli belgilar vositasida (yoki ba'zan ma'noga ko'ra) farqlanadigan tamoyil.

Dissimilyatsiya - Ikkita aynan yoki qisman bir xil fonemadan biri o'zgarib, noo'xshash fonemaga aylanishi.

Dunyoqarash - tabiat, jamiyat, tafakkur hamda shaxs faoliyati mazmunining rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e'tiqodlar tizimi.

Dars - bevosita o'qituvchi rahbarligida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shakli

Darslik – muayyan fan bo'yicha ta'lim maqsadi, o'quv dasturi va didaktik talablarga muvofiq belgilangan ilmiy bilimlar to'g'risidagi ma'lumotlarni beruvchi manba

Eliziya - Unli tovush bilan tugagan so'zga unli bilan boshlanadigan so'zning qo'shilishi natijasida birinchi so'z oxiridagi unlining tishishi.

Empirik metod - Empirik metod o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, yangiliklarini tanlash, umumlashtirish, baholash va ommalashtirish, o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining darajasini aniqlash

Etimologik (yoki grafik) tamoyil - Boshqa tillardan (masalan, arab, rus yoki rus tili orqali boshqa tillardan) kirgan soʻzlar oʻzi mansub boʻlgan tildagi shaklini oʻzbek imlosida ham saqlagan holda yoziladigan tamoyil.

Fonetik tamoyil - Soʻzlar va soʻz tarkibidagi affikslar qanday talaffuz qilinsa, xuddi oʻshanday yoziladigan tamoyil.

Fonetik oʻzgarish - Nutq zanjiridagi fonemalarning turlicha oʻzgarishlari

Fonografik yozuv - Tilning fonetik tomonlarini ham aks ettirishga imkon yaratdigan yozuv.

Grafika - fonetik-fonologik, leksik va morfologik birliklarni ifodalash uchun qoʻllanadigan optik-grafik (*ingl. optic – qaraydigan, koʻradigan* degani¹) belgilar haqidagi boʻlim.

Grammatika va imlo metodikasi - Grammatika va imlo metodikasi elementar toʻgʻri yozuvga va husnixatga oʻrgatishni, grammatik tushunchalarni, boshlangʻich imlo malakasini shakllantirishni oʻz ichiga oladi.

Ideografik yozuv - Rasmlar orqali bevosita narsa, hayvon yoki boshqalarning oʻzi emas, balki shu rasmlar taʼsirida inson ongida aks etgan tushuncha ifodalanadigan yozuv.

Iyeroglifik yozuv - Ideografik yozuvda qoʻllangan rasmlar shartli belgilarga – iyerogliflarga aylantirilgan yozuv.

Kombinator oʻzgarishlar - Soʻz tarkibidagi fonemalarning oʻzaro taʼsiriga koʻra oʻzgarishi.

Mavzu doirasi - Maʼlumbirbelgilangantema

Maxsus belgilar - Alifboda berilmagan maxsus belgilar.

Metateza - Soʻz tarkibidagi tovushlar oʻrin almashishi.

Metodika tamoyillari - Metodika tamoyillari oʻqituvchi bilan oʻquvchining maqsadga muvofiq faoliyatini belgilashga, ularning birgalikdagi ishlarida qulay yoʻnalishini tanlashga yordam beradi, metodikaning fan sifatida nazariy asoslash elementlaridan biri boʻlib xizmat qiladi.

Morfologik tamoyil - Soʻzlar va ularning tarkibiy qismlari talaffuz qilinishiga qarab emas, asliga muvofiq yoziladigan tamoyil.

Nutq - Tilning maʼlum paytda va maʼlum oʻrinda namoyon boʻlishidir.

¹ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Москва, 1971, стр.528.

O‘qish fanining vazifasi - O‘qish fanining vazifasi birinchi navbatda bolalarni tez (me‘yorida), to‘g‘ri, ongli va ifodali o‘qish malakalari bilan qurollantirish hisoblanadi.

O‘rgatish-tarbiyalanuvchilar ijtimoiy xulq-atvor ko‘nikmalari, odatlarini shakllantirish maqsadida rejali va izchil tashkil qilinadigan turli harakatlar, amaliy ishlar.

O‘zlashtirish –ta‘lim jarayonida ustuvor o‘rin tutuvchi ijtimoiy talablarga muvofiq shaxs tomonidan muayyan xatti-harakat va xulq usullarining egallanishi.

Ona tili o‘qitish metodikasi fani - Ona tili o‘qitish metodikasi fani ta‘lim berish sharoitida ona tilini egallash, ya‘ni nutqni, o‘qish va yozishni, fonetika, grammatika bilib olish jarayoni hisoblanadi.

Ona tili o‘qitish metodikasi tamoyillari - Ona tili o‘qitish metodikasi tamoyillari o‘qituvchi bilan o‘quvchi o‘rtasidagi o‘quv mehnatining yo‘nalishlarini belgilab beradi.

Orfoepiya - adabiy til talaffuz me‘yorlarini o‘rganuvchi tilshunoslikning sohasidir.

Orfografiya - so‘zlar va ularning shakllarini yozish haqidagi qoidalar tizimidir.

Piktografik yozuv - Rasmlarga asoslangan yozuv turi.

Pozitsion o‘zgarishlar - So‘z tarkibidagi tovushlarning o‘rniga ko‘ra o‘zgarishi.

Progressiv assimilyatsiya - Assimilyatsiyada oldingi fonema o‘zidan keyin fonemani o‘ziga o‘xshatadi:

Regressiv assimilyatsiya - Keyingi fonema o‘zidan oldingi fonemani o‘ziga o‘xshatishi.

Savod o‘rgatish metodikasi - Savod o‘rgatish metodikasi elementar o‘qish va yozishga o‘rgatadi.

Talaffuz me‘yorlari - Adabiy til uchun joriy qilingan me‘yorlar.

Tamoyil - Qoidalar jamlanmasi.

Tarixiy-an‘anaviy tamoyil - boshqa tillardan (masalan, arab, rus yoki rus tili orqali boshqa tillardan) o‘zlashgan so‘zlar hozir ham o‘tmishdagi shakliga muvofiq yoziladigan tamoyil.

Tarixiy-an‘anaviy tamoyil - Boshqa tillardan (masalan, arab, rus yoki rus tili orqali boshqa tillardan) o‘zlashgan so‘zlar hozir ham o‘tmishdagi shakliga muvofiq yoziladigan tamoyil.

Til - Ma‘lum xalq tomonidan ishlatiladigan, uzoq tarixga ega bo‘lgan hodisa.

Transkripsiya - Ogʻzaki nutqda fonemalarning turlicha oʻzgarishlarini, har xil variantlarda talaffuz etilishini aniq aks ettiradigan yozuv

Transkripsiya - Ogʻzaki nutqda fonemalarning turlicha oʻzgarishlarini, har xil variantlarda talaffuz etilishini aniq aks ettiradigan yozuv.

Taʼlim – oʻquvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy koʻnikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatlarini oʻstirish va dunyoqarashlarini tarbiyalashga yoʻnaltirilgan jarayon.

Taʼlim jarayoni – oʻqituvchi va oʻquvchilar oʻrtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni oʻzlashtirishga yoʻnaltirilgan pedagogik jarayon.

Taʼlim maqsadi (oʻqish, bilim olish maqsadi) – taʼlimning aniq yoʻnalishini belgilab beruvchi etakchi gʻoya.

Taʼlim metodlari – taʼlim jarayonida qoʻllanilib, uning samarasini taʼminlovchi usullar majmui.

Taʼlim vositalari – taʼlim samaradorligini taʼminlovchi obʼektiv (darslik, oʻquv qoʻllanmalari, oʻquv qurollari, xarita, diagramma, plakat, rasm, chizma, dioproektor, magnitafon, videomagnitafon, uskuna, televizor, radio, kompʻyuter va boshqalar) va subʼektiv (oʻqituvchining nutqi, namunasi, muayyan shaxs hayoti va faoliyatiga oid misollar va hokazolar) omillar.

Umumiy tahlil - Badiiy asarlarning gʻoyasi va mazmuni talqin etiladi.

Undoshlar orfoepiyasi - Undosh tovushlar talaffuzi

Unlilar orfoepiyasi - Unli tovushlar talaffuzi.

Usul - muayyan oʻquv materialini oʻzlashtirishda qoʻllanilayotgan asosiy taʼlim metodi bilan birga ikkinchi bir taʼlim metodining ayrim elementlaridan foydalanish.

Vatanparvarlik (lotincha «patriotes» – vatandosh, «patris» – vatan, yurt) - shaxsning oʻzi mansub boʻlgan millat, tugʻilib oʻsgan vatani tarixidan gʻururlanishi, buguni toʻgʻrisida qaygʻurishi hamda uning porloq istiqboliga boʻlgan ishonchini ifoda etuvchi yuksak insoniy fazilat.

Yozuv - Insonga oʻz fikrini uzoq masofaga va uzoq davrga yetkazishda yordam beradigan vosita.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sh.Mirziyoyev Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent –“O'zbekiston” -2016.56 B.
2. Sh.Mirziyoyev Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent –“O'zbekiston” -2016.488 B.
3. Sh.Mirziyoyev Qonun ustuvorligi va inson manfaatlari ta'minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent –“O'zbekiston” -2016.488 B.
4. Sh.Mirziyoyev Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Toshkent –“O'zbekiston” -2017.104 B.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – Т.: Ўзбекистон, 2017. -46 б.
6. Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi –Т.: Yangiyo'l poligraf service, 2017. – 1-160. b.
7. Abdullayeva Q. va boshq. O'qish kitobi (2-sinf uchun darslik). – Т.: O'qituvchi, 2018. – 177 b.
8. Abdullayeva Q., Yusupov M. Diktantlar to'plami. – Т.: “O'qituvchi”, 1992.
9. Adizov B.R. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari. Ped. fanl. dokt. ilm. daraj. olish uchun yozilgan diss. – Т.: 2003.
10. Boshlang'ich ta'lim bo'yicha yangi tahrirdagi o'quv dasturi // “Boshlang'ich ta'lim” jurnali. – Т.: 2005. – 5-son.
11. Fuzailov S., Xudoyberganova M. Ona tili 3-sinf uchun darslik. Т.: 2008.
12. G'afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. O'qish kitobi (1-sinf uchun darslik). – Т.: Sharq, 2019. – 128 b.
13. G'ulomov A. “Ona tili darslarida o'quvchilarning o'quv-biluv faolligini faollashtirish” Т.: 1987.
14. G'ulomov A.K. Ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirish metodikasi. Avtoreferat. Pedagogika fanlari doktori diss. –Т.: 1991.
15. G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Mamatova G., Boqiyeva H. Husnixat va uni o'qitish metodikasi. –Т.: TDPU, 2009. – 70 b.

16. G'afforova S, Shodmonov E, G'ulomova X. Ona tili 1 –sinflar uchun. T.: 2009.
17. G'ulomova H., Yuldasheva SH. 4-sinfda ona tili darslari. Metodik qo'llanma. T.: 2003.
18. Hamroyev A. 1-sinfda o'qish darslari. Buxoro, 2002. -48 b.
19. Hamroyev A. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. Buxoro. 216 b.
20. Hamroyev M. Ona tilidan ma'ruzalar majmuasi. – T.: 2007.
21. Ikromova R., G'ulomova X., Yo'eldasheva SH., Shodmonqulova D. Ona tili (4-sinflar uchun). T.: "O'qituvchi", 2009 .
22. Matchonov S. va boshq. O'qish kitobi (4-sinf uchun darslik). – T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2017. – 216 b
23. Mirzaqulov T. Grammatika o'qitishning lingvistik asoslari. T.: "O'qituvchisi", 1994 .
24. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-jild. -M.: "Russkiy yazik", 1981.
25. Qo'ldoshev B. Yozma ishlarni o'tkazish va baholash metodikasi. – Andijon, 2006.
26. Qosimova K, Fuzailov F, Ne'matova A. Ona tili darsligi. 2 –sinf. T.: 2008.
27. Qosimova K., Matjonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. –T.: Noshir, 2009. – 163 b.
28. Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. –T.: Noshir, 2009. – 163 b.
29. Safarova R., Inoyatova M., Shokirova M., Shermamatova L. Alifbe kitobi (1-sinf uchun darslik). –T.: O'qituvchi, 2019. – 80 b.
30. Umarova M., Sh.Hakimova. O'qish kitobi (3-sinf uchun darslik). – T.: Cho'lpon, 2019. – 283 b.
31. Xudoyberganova M va boshqalar. 3-sinfda ona tili darslari. Toshkent. 2004.
32. Yunusov Q. Ona tili o'qitish metodikasi. Ma'ruza matnlari. – Andijon, 2004.
33. Y.Y.Azimov, R.A.Qo'ldoshev. Husnixatga o'rgatishning amaliy asoslari (metodik qo'llanma). Buxoro, 2020. - 130 bet.
34. Zunnunov A. Pedagogika nazariyasi. T.: "Aloqachi", 2006.
35. Матчанов С., Гуломова Х., Юлдашева Ш., А. Нисанбаева. Ана тілін оқыту әдістемесі. –Т.: ТДПУ, 2013. – 277 б.

36. Рахматуллаева Л.И. Методика преподавания родного языка родного языка. –Т.: Учебное пособие. Молия Иктисод, 2007.

37. www.ziyonet.uz

38. www.edu.uz

39. www.kitobxon.uz

MUNDARIJA

Kirish	3
8-modul. Nutq o‘stirish metodikasi.....	4
1-mavzu: Kichik yoshdagi o‘quvchilar nutqini o‘stirish yo‘llari va vazifalari	4
1.1. Nutq va uni o‘stirish tushunchasi. O‘quvchilar nutqiga qo‘yilgan talablar	4
1.2. Nutq - o‘quvchilar tafakkurini o‘stirishda muhim vosita	17
2-mavzu: Lug‘at ustida ishlash	22
2.1. Lug‘at ustida ishlashning lingvistik asosi, vazifalari. So‘z ma’nosini tushuntirish yo‘llari.....	22
3-mavzu: Bog‘lanishli nutq va uni o‘stirish vazifalari.	73
3.1. Bog‘lanishli nutq haqida umumiy tushuncha.	73
3.2. Bog‘lanishli nutqqa oid aniq ko‘nikmalar	74
3.3. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining bog‘lanishli nutqini o‘stirishda inretfaol usullardan foydalanish.....	75
4-mavzu: Bog‘lanishli nutq. Og‘zaki qayta hikoya qilish va yozma bayon.....	79
4.1. Og‘zaki va yozma qayta hikoyalash qo‘yiladigan talablar.	79
5-mavzu: Bog‘lanishli nutq. og‘zaki hikoya va yozma insho.....	82
5.1. Og‘zaki va yozma insho turlari.....	82
5.2. O‘quvchilar inshosini tahlil qilish va undan keyingi ishlar.	89
5.3. Nutqiy xatolar va ularni bartaraf etish yo‘llari	91
Test savollari	96
Glossariy	102
Adabiyotlar ro‘yxati	107

N. B. ADIZOVA, N. B. ADIZOVA

**ONA TILI O`QITISH
METODIKASI**

Muharrir:

A. Qalandarov

Texnik muharrir:

G. Samiyeva

Musahhih:

Sh. Qahhorov

Sahifalovchi:

M. Ortiqova

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original-maketdan bosishga ruxsat etildi: 29.12.2021. Bichimi 60x84. Kegli 16 shponli. «Times New Roman» garn. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset bosma qog`ozi. Bosma tobog`i 7,0. Adadi 100. Buyurtma №480.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ

“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko`chasi, 11-uy.
Bahosi kelishilgan narxda.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko`chasi, 11-uy. Tel.: 0(365) 221-26-45